

А 85

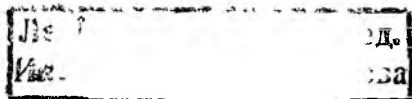
8 Тоҷик Ф

А 85 Асрорӣ В ва Амонов Р
Эҷодҳои даҳанаҷии ҳалқи тоҷик (фольклори тоҷик)
Душанбе, «Маориф», 1980.

304 с.

Асрори В. и Амонов Р.

Таджикское устное народное творчество (таджикской фольклор).

8 тоҷик Ф

ИБ № 427

В. АСРОРИ, Р. АМОНОВ

ТАДЖИКСКОЕ УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО

(ТАДЖИКСКИЙ ФОЛЬКЛОР)

*Мухаррири масъул Д. Обидов
Мухаррири нашриёт И. Мирзоева
Мухаррири техники Т. Любичкая
Мусахҳех М. Холов*

Ба матбаа 5.09.78 супурда шуд. Ба ҷонаш 23.05.79 имзо шуд. Қоғазии типографи № 1. Формати 60×90^{1/16}. Гарнитурааш адаби-бадеӣ. Ҷопи барҷаста. Ҷузъи ҷопӣ 19. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 20,62. Супориши № 5509. Адади нашр 10 000. Нусха. ҚЛ 04881. Нарҳаш 1 сум.

Нашристи «Маориф»-и Комитети давлатии РСС Тоҷикистон онд ба корҳои нашрият, полиграфия ва савдои китоб Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

Комбинати полиграфии Комитети давлатии РСС Тоҷикистон онд ба корҳои нашрият, полиграфия ва савдои китоб. 734063.

Душанбе, кӯчаи Айни 126.

А $\frac{60602-538}{504(13)-80}$ 67—80

© Нашриёти «Маориф», 1980.

АЗ МУАЛЛИФОН

Аввалин китобе, ки барои студентони мактабҳои олии бо номи «Фольклори тоҷик» ҷоп шуда буд, ба қалами адабиётшиноси маъруфи тоҷик Носирҷон Маъсумӣ¹ тааллуқ дошт. Китоби мазкур ба сифати курс — конспект ба студентони ғоибхон пешниҳод шуда буд ва он дар бораи хусусиятҳои як қатор жанрҳои фольклори тоҷик мухтасаран маълумот меод. Аз вақти ҷопи он китоб (1952) хеле солҳо гузашта бошад ҳам, то имрӯз ягон хел китоби дарсии дигар барои донишҷӯени мактабҳои олии ба вуҷуд наомадааст. Дар ин муддат фольклоршиносии тоҷик хеле пеш рафт, бисёр соҳаҳои эҷодии даҳанакии халқ ҳафта ба ҳафта омухта шуд, даҳҳо маҷмӯаҳои фольклорӣ ва асарҳои тадқиқотӣ нашр гардиданд.

Муаллифони дар навиштани китоби «Эҷодии даҳанакии халқи тоҷик» аз тадқиқоти муҳими илмӣ фольклоршиносон фоида бурданд ва кӯшиши намуданд, ки дар ин китоб наватарин ҳулосаҳои илмӣ инъикос гардад. Зимнан дар таълифи як қатор бобҳои китобҳои дарсӣ ва таҷрибаи фольклоршиносии рус мавриди истифода қарор гирифт.

Китоби «Эҷодии даҳанакии халқи тоҷик» аз се қисм иборат буда, бо программаи таълими нав комила мувофиқат мекунад.

Дар қисми якум дар хусуси фольклористика, яъне масъалаҳои умумии фольклоршиносии маълумот дода мешавад. Дар ин қисм интиҳоб, тақмил ва ҷобачогузори материалҳо бо сабаби муаллифони шакл гирифтааст.

Қисми дуюм дар бораи жанрҳои асосии эҷодии даҳанакии халқи тоҷик баъзе менамояд. Азбаски то ҳол китоби хрестоматияи фольклори тоҷик ба таъбир нарасидааст, дар баъзе фаслҳои ин қисм материалҳои фольклорӣ зиёдтар дохил шуданд.

Дар қисми сеюм масъалаҳои, ки ба фольклори замони советии тоҷик алоқаманданд, таҳлил ва муҳокима карда мешаванд. Маълум аст, ки ҳанӯз бисёр проблемаҳои фольклори замони советии тоҷик ғайриомӯхта ва ҳал карда нашудаанд. Бинобар ин муаллифони лозим донистанд, ки доир ба эҷодии даҳанакии даврани советии тоҷик алҳол бо маълумоти мухтасари обзори дар қисми сеюми китоб пешниҳодшуда маҳдуд гарданд.

Бояд қайд кард, ки муҳаррири китоб, фольклоршинос, номзади илмҳои филология Додочон Обидов дар давоми таҳрир ба чанд боб каму беш ислоҳ ва иловаҳои дохил намуд, ки муаллифони ба ӯ ташаккур изҳор мекунанд. Дар тақмили баъзе бобҳои муаллифони инчунин аз муаллими калони Институти давлатии тарбияи ҷисмонӣ ба номи М. И. Калинин, номзади илмҳои филология Саъдӣ Маҳдиев, аз кормандони илмӣ шӯбаи фольклори тоҷики Институти забон ва адабиети ба номи Рӯдакии Академияи Фанҳои РСС Тоҷикистон, номзадҳои илмҳои филология Баҳром Шермухаммадов, Фарруҳа Зех-

¹ Н. Маъсумӣ. Фольклори тоҷик (курс конспективӣ барои ғоибхонҳои институти педагогӣ), Сталинобод, 1952 (минбаъд: Н. Маъсумӣ. Фольклори тоҷик).

ниева, Рӯзӣ Аҳмадов ва аз муаллимони УДТ, номзадҳои илмҳои филология Асадулло Суфиев, Абдуллоҷон Мавлонов ва Тӯйҷӣ Мирӯв маслиҳат ва фикрҳои гирифтанд ва аз онҳо миннатдоранд.

Ин китоб дар соҳаи ба миён овардани китоби дарсии фольклори тоҷик қадами аввалин аст. Бинобар ин аз нуқсонҳо ва норасонӣҳои ҳоли нахоҳад буд. Муаллифони умедворанд, ки хонадагони муҳтарам дар ин ҳусус фикрҳои мулоҳизаҳои ҳурро ба диққати онҳо расонида, ба беҳтар ва мукамалтар шудани нашрҳои ояндаи он ёри мерасонанд.

M.

Қисми якум

МАСЪАЛАҲОИ УМУМИИ ФОЛЬКЛОРШИНОСИ

МУҚАДДИМА

Вазифаи курси назариявии эҷодиёти даҳанакии халқ. Вазифаи курси назариявии эҷодиёти даҳанакии халқ, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки он доир ба таърих ва хусусиятҳои жанрҳои асосии фольклор, инчунин дар бораи муносибати адабиёти даҳанакии ва ҳаёти маълумот медиҳад. Дар баробари ин курси мазкур донишҷӯёни мактабҳои олиро бо таърих ва ишқишофи илми фольклоршиносӣ шинос менамояд.

Мафҳуми эҷодиёти даҳанакии халқ. Эҷодиёти бадеии даҳанакии халқро фольклор ҳам мегӯянд. Folklore калимаи англисӣ буда, маънои ҳикмати халқ, хиради халқро дорад. Истилоҳи «фольклор» дар миқёси байналхалқӣ васеъ истеъмол мешавад, ҳарчанд, ки маънидоди он дар ҳамаи мамлакатҳо як хел намебошад. Масалан, кишваршиносӣ ва этнографияро низ фольклор меноманд. Ин истилохро бори аввал таърихшиноси Англия В. Томс пешниҳод кардааст.

Фольклор мафҳуми васеъ дорад. Чунончи, мусиқӣ, рақс, расомӣ, наққошӣ, қандакорӣ, зардӯзӣ ва ҳоказоро, ки аз ҷумлаи эҷодиёти халқ мебошанд, низ фольклор мегӯянд. Аммо бештар бо истилоҳи «фольклор» эҷодиёти бадеии даҳанакии халқ машхур аст. Дар фольклоршиносии тоҷик истилоҳҳои адабиёти даҳанакии халқ, адабиёти лафзии халқ, эҷодиёти даҳанакии халқ ва ғайра низ дучор мешаванд.

Муносибати фольклоршиносӣ бо илмҳои дигар. Илмеро, ки эҷодиёти даҳанакии халқро меомӯзад ва тадқиқ мекунад, *фольклоршиносӣ* меноманд.

Фольклоршиносӣ як қисми адабиётшиносӣ буда, бо хусусияти худ ба этнография низ хеле наздик аст. Этнография илмест, ки дар бораи зисту зиндагонӣ, расму одат ва ахлоқи одоби халқ баҳс мекунад. Дар айни ҳол материалҳои фольклорӣ яке аз манбаъҳои омӯзиши этнографӣ мебошанд, зеро дар онҳо бисёр

✓

чихатҳои зисту зиндагонӣ, расму одат ва ахлоку одоби милли инъикос ёфтаанд.

Эҷодиёти бадеии халқ бо намудҳои гуногуни санъат, масалан, бо санъати театри (оҳанги нутқ, имову ишора, ҳаракат ва таклиди амалиёт), бо мусиқӣ (савту суруд), бо рақсу бозӣ, бо санъатҳои тасвирии ва ҳайкалтарошӣ (сюжет, образ, композиция) ва ҳоказо низ алоқаманд аст.

Дар давраи ибтидоии ҷамъият, вақте ки санъат дар ҳолати навзод буд, санъат яқлухт, яъне синкретӣ буд. Рақс, мусиқӣ, суруд ҳамчун соҳаҳои алоҳидаи санъат ҷудо нашуда буданд. Ин ягонагиро синкретизм меноманд. Баъзе нишонаҳои синкретии санъат ҳоло ҳам дар байни баъзе халқҳо боқӣ мондааст. Масалан, ҳангоми баъзе маросимҳо рақсу суруд мусиқӣ ва бозиҳои театри-драмавӣ дар як вақт аз тарафи як гурӯҳ одамон ва ё як нафар иҷро карда мешаванд. Ин навъ омехтагӣ ва якҷоя иҷро карда шудани чанд намуди санъат ба санъати касбӣ (профессионалӣ) хос нест. Вақте ки санъат тараққӣ карда, ба пояҳои баланд мерасад, вай ба соҳаҳо ҷудо мешавад ва ҳар соҳа мустақил инкишоф меёбад.

Дар асарҳои фольклорӣ хусусиятҳои забони зиндан гуфтугӯӣ акс мешавад, бинобар ин фольклоршинос бояд лаҳҷаю шеваҳои, ки бо онҳо асарҳои халқӣ эҷод карда мешаванд, нағз донанд.

Эҷодиёти бадеии замони гузаштаре бидуни омӯзиши ҳақиқати таърихӣ ва муҳити иҷтимоӣ фаҳмидан ва тадқиқ кардан номумкин аст. Аз ин рӯ, фольклоршинос ба таърих муроҷиат накарда наметавонад ва илми таърих ба фольклоршиносии қаробат дорад. А. М. Горький дуруст қайд карда аст: «Эҷодиёти дахонакии халқро надониста, таърихи ҳақиқии халқи меҳнатиро доништан мумкин нест»¹.

Дар асоси осори фольклорӣ то замони мо маҳфузмонда ба ҳулосаҳое омада метавонем, ки халқи меҳнаткаш ба ҳодисаҳои ҳаёт, ба воқеаҳои таърихӣ чӣ баҳо додааст ва ба онҳо чӣ гуна муносибат доштааст.

Албатта, фольклор ҳамчун адабиёт воқеаҳои реалӣ ва таърихиро дар шакли бадеӣ ва бо образҳои бадеӣ тасвир мекунад. Бо вучуди ин эҷодиёти даханакии халқ дар бораи ҷаҳонбинӣ, орзуи омом, саъю мубориза ва расму оини авлоду аҷдодони гузаштаи мо маълумоти пурқимат медиҳад. Нависандаи рус Н. В. Гоголь қайд мекунад, ки агар таърихшинос аз сурудҳои украинӣ «...рӯҳи асри гузаштаре фаҳмидани шавад, дар он сурат таърихи халқ дар пеши назари ӯ бо тамоми бузургнаш падидор мегардад»².

¹ М. Горький. О литературе. М., 1953, стр. 703 (минбаъд М. Горький. О литературе).

² Н. В. Гоголь. О малороссийских песнях. Собр. соч. т. 6, М., 1950, стр. 68.

Яке аз далелҳои барҷастаи ин даъво суруди халқии тоҷик дар бораи шӯриши Восеъ мебошад, ки дар онҳо муносибати узви фольклор ва таърих хеле хуб намудор аст.

Ба ҳамин тариқ, омӯзиши якҷояи фольклор ва таърих ҳам барои фольклоршинос ва ҳам барои таърихшинос хеле муҳим аст.

Шакл ва намудҳои эҷодиёти бадеии халқ. Асарҳои эҷодиёти бадеии халқ асосан ба се ҷуғрофӣ ҷудо мешаванд: эпикӣ, лирикӣ, драматӣ. Ин навъҳои асари адабии дар байни бисёр халқҳо дар замонҳои қадим ба вучуд омада ва дар адабиёт мавқеъ пайдо карда, тадричан инкишоф ёфта омадаанд.

Аломатҳои фарқкунандаи ин се навъи асари бадеии халқ дар тарзи махсуси тасвири воқеият зоҳир мешаванд. Дар асарҳои эпикӣ воқеа ва амалиёти қаҳрамони асар нақл мешавад. Дар асарҳои лирикӣ андешаҳо, эҳсосот ва ҳаяҷони шахс инъикос мегардад. Дар асарҳои драматӣ амалиёти қаҳрамон бевоқифа нишон дода мешавад. Ҳар кадоми ин навъи асари бадеӣ боз ба намудҳои жанрҳои ҷудо мешавад. Масалан, дар фольклори тоҷик чунин жанрҳои эпикӣ: достон, афсона, латифа, ривоят; лирикӣ: рубоӣ, байт, суруд, ашӯла, бадеҳа ва амсоли инҳо ба назар мерасанд. Дар фольклори халқҳои дигар ҳам ҳамин гуна намудҳои эҷодиёти бадеии халқро дидан мумкин аст.

Жанрҳои фольклор аз ҷиҳати банди баст, шакл ва ҳусни баён дар доми асрҳои инкишоф ва тақмил ёфтаанд, ки ин ба вусъат ёфтани доираи меҳнат ва амиқтар гардидани мазмуну маънои он, ба эволюцияи муносибатҳои иҷтимоӣ ва зисту зиндагии инсон вобаста аст.

Ҳар як жанри фольклорӣ аҳамияти махсус дорад. Жанрҳои эпикӣ ҳаёти халқро васеътар, мукаммалтар ва дар шакли ҷамъбасти бадеӣ инъикос мекунанд. Жанрҳои лирикӣ ҳаёти оилавӣ-фардиро ба таври бадеӣ тасвир ва ҷамъбасти карда, олами ботинии шахс ва ҳиссиёту ҳаяҷони ӯро ифода менамоянд. Зарбулмасалу мақолҳои бошанд ҷамъбасти таҷрибаи ҳаёт, ақидаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва эстетикӣ омма мебошанд. Чистонҳо тасвири образҳои ҳаёти реалӣ ва ҳулосаи мушоҳидаю тасаввуроти инсон оид ба табиат ва ҳодисаҳои зиндагианд. Латифаҳои воситаи танқиду мазаммати иллатҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсӣ буда, ахлоқи поки инсониро тарғиб мекунанд. Латифаи халқӣ хандаи маҳкумкунандаи мардум ба унвони нопокии одамест.

Хусусияти фольклор. Хусусияти асосии эҷодиёти бадеии даҳанакии халқ аз он иборат аст, ки вай эҷодиёти коллективӣ мебошад. Вақте ки дар бораи эҷодиёти коллективӣ сухан меравад, аввалан процесси эҷодшавӣ ва тақмилиёбии асарҳои даҳанакиро дар назар бояд дошт: халқ дар доми асрҳои осори бадеӣ офарида, онро аз даҳон ба даҳон ва аз авлод ба авлод гузаронида, таъбир медиҳад ва дигаргун месозад. Сониян, асарҳои фольклорӣ эҷоди бадеии ақлу идроки шахси ҷудоғона набу-

да, балки маҳсули шуури коллективи одамон аст, ки дар ин ё он пояи тараққиёти ҷамъияти инсонӣ умр ба сар бурдаанд.

Хусусияти коллективи фольклорро ҳодисаи асосӣ шуморидан маънои онро надорад, ки шахсони ҷудогона дар офаридани асарҳои фольклорӣ роле надоранд. Аввалан, ҳар як асари фольклорӣ аз тарафи шахси алоҳида гуфта мешавад. Агар ин асар ба завқи умум (коллективи одамон) мутобиқат кунад, аз забон ба забон рафта гӯяндаи нахустин номаълум шуда менамояд. Дуюм, шароитҳои таърихӣ, ҷамъиятӣ ва ҳаёти маишӣ ба гӯяндагонии фольклор (афсонагӯӣҳо, ҳофизон, ноқилон ва дoston-сароён) таъсир мерасонанд ва он гӯяндагон асарҳои халқиро ба замон, шароит ва муҳит мутобиқан нақл мекунанд, месароянд ва иҷро мекунанд. Асар вобаста ба маҳорати гӯянда хусусияти нав пайдо мекунад. Масалан, гурӯҳҳои тоҷик Бобоюнус Худойдодзода, Қурбон Ҷалил, Одина Шакар, Ҳикмат Ризо, Ҳақназар Кабуд ва Қурбоналӣ Рачаб, афсонагӯӣҳо Оқиллов Саидамир, Назаров Усмон, Ортиқов Амонулло, Додочонова Зуллол, Тешаев Ҳафиз, Латифов Зариф ва дигарон ҳар кадом дар баёни мазмуну композиция, дар тасвирҳои бадеӣ аз худ хусусияти хос зоҳир намуда, ганҷинаи эҷодиёти бадеии халқро бой намудаанд. Ҳеч яке аз онҳо ҳаргиз гуфта наметавонанд, ки асари худро мехонанд ё нақл мекунанд. Онҳо эътироф мекунанд, ки гӯянда ё сарояндаи асари халқӣ мебошанд. Ҳар тағйирот ва навигарие, ки ба ин ё он асар дохил карда мешавад, дар ҳудуди жанр ва анъанаи устувори он жанр ба амал меояд.

3 Хусусияти асосии дигари фольклор даҳанаки будани он мебошад. Аз сабаби он, ки эҷодиёти бадеии халқ дар давоми асрҳо даҳанаки эҷод шуда, аз даҳон ба даҳон гузашта, бо ҳамин роҳ паҳн гардидааст, ин ҳолат ба шакли мазмуни он бетаъсир намондааст. Мардум ҳамаи ҳодисаю фактҳоеро, ки дар асарҳои тасвир мешаванд, пурраи аниқ дар хотир дошта наметавонистанд, баъзеашон фаромӯш мешуданд, баъзеашон ба тарзи дигар ифода меёфтанд. Дар ин процесс ба ҳамдигар омехтани воқеаҳо, тағйир додани замони онҳо ва тасвири ашхосе, ки ба ҳақиқати таърихӣ мувофиқат намекунанд ва инчунин аз осори ҳаттӣ иқтибос гирифтани низ мушоҳида мешавад. Вале ин гуна ҳодисаҳо маънои онро надоранд, ки хусусияти даҳанакии фольклор қимати бадеӣ ва ғоявии жанрҳои эҷодиёти халқро паст мезанад. Дар сурудҳои халқӣ, рубоию дубайтиҳо ва дар афсонаю латифаҳо ҳамчун дар ҳар асари бадеии ҳақиқӣ тасвири хушкӯҳолӣ ва беобу ранг буда наметавонист ва наметавонад. Дар эҷодиёти ҳақиқии халқ ҳамеша муносибаги халқ ба ҳаёти реалӣ инъикос ёфта, мазмуну маънои ҳодисаҳо қушода дода мешавад ва мавқеи халқ муайян мегардад. Аз ин рӯ, на ҳамеша далили аниқ таърихиро дар эҷодиёти даҳанакии халқ пайдо кардан мумкин аст. Дар фольклор ҳам амсоли адабиёт ҷамъбастиҳои бадеӣ ва образи персонажҳои типӣ мавқеи асосиро ишғол менамоянд.

Дигар хусусияти асосии эҷодиёти бадеии даҳанакии халқ **вариантнокии** он мебошад. Асарҳои фольклорӣ ба сабаби бемуаллиф будан, ба таври даҳанакии эҷод шудан ва дар натиҷаи аз даҳон ба даҳон гузашта паҳн шудани худ вариантҳо-нусхаҳо пайдо мекунад. Омилҳои пайдоиши вариантҳо замон ва мавқеи сурудан ё гуфтани асар, маҳорат ва ақидаи ғӯянда, вазъияти иҷтимоӣ ва муҳити ҷамъиятӣ, таҷрибаҳои эҷодӣ ва фардӣ ғӯянда мебошанд. Таҳлили вариантҳо барои муайян кардани процесси инкишофи ақидаҳои эстетикӣ халқ аҳамияти махсус дорад. Бинобар ин омӯзиши шароитҳои пайдоиш, иҷро кардан ва пахншавии фольклор яке аз масъалаҳои муҳимтарини фольклоршиносӣ ҳисоб меёбад.

Аммо бояд қайд кард, ки баъд аз ғалабаи Революцияи Кабири Социалистии Октябр нақли асарҳои фольклори замони гузашта шакли асосии зухуроти истеъдоди эҷодӣ-бадеии халқ шуда наметавонад. Дар шуур ва ҳаёти одамони советӣ табаддулоти азиме ба амал омад. Дараҷаи маданияти халқҳои СССР рӯз аз рӯз баландтар шуда истодааст. Дар инкишофи ҳаёти маданӣ ва эҷодии халқҳои Иттифоқи Советӣ матбуот, радио, телевизион, кино, театр ва дигар намудҳои ривочдиҳандаи эҷодиёти халқ роли бузург мебозанд. Коллективҳои эҷодии ҳаваскорони бадеӣ (клубҳои драматӣ, хор, мусиқӣ, ва ғайра) ва газетаҳои деворӣ ҳамчун воситаҳои инкишофи эҷодиёти халқ хизмат мекунад.

Эҷодиёти бадеии даҳанакии халқ услуби хосе дорад. А. М. Горький гуфта буд: «Унсури аввалиндараҷаи адабиёт **забон аст**».¹

Ин сухани Горькийро ба фольклор низ нисбат додан мумкин аст. Забони эҷодиёти бадеии халқ системаи воситаҳои ифодаи бадеист, ки мувофиқи идеалҳои эстетикӣ халқ ҳаётро инъикос мекунад. Ғояҳо, мавзӯҳо, қаҳрамонҳои, ки халқ дар асарҳои тасвир мекунад, ба воситаи забон таҷассум меёбанд.

Тафовути забони фольклор аз забони адабиёти бадеии китобӣ дар он аст, ки халқ дар асарҳои ҳамчун воситаи эстетикӣ таҷассумкунандаи воқеияти реалӣ ва орзуи омили худ аз забони гуфтугӯяш бештар истифода мекунад. Аммо дар замони мо забони фольклор ва воситаҳои тасвирии он тадриҷан ба забони адабиёти бадеии китобӣ наздик шуда истодааст. Вале забони фольклор унсурҳои хоси забон ва шеваҳои аҳолии маҳаллоеро, ки аз он ҷойҳо асарҳои фольклорӣ навишта гирифта шудаанд, нигоҳ медорад. Ин ҳолатро дар хусусиятҳои фонетикӣ, лексикӣ, морфологӣ ва синтаксисии асарҳои фольклорӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Санъатҳои бадеии (поэтикаи) фольклор низ аз баъзе ҷиҳатҳо бо санъатҳои бадеии адабиёти китобӣ умумият доранд. Аммо онҳо дар фольклор системаи хоси воситаҳои тасвири ба-

¹ М. Горький. О литературе, стр. 666.

деиро ташкил мекунад ва истифодаи онҳо ба ҳукми анъана даромадааст. Дар замони советӣ ба муносибати наздикшавии фольклор ва адабиёти хаттӣ таъсири санъатҳои бадеии адабиёт ба асарҳои халқӣ зиёдтар шуда истодааст. Вазнҳои шеърӣ дар фольклор омехтаанд: дар он ҳам вазни арӯз ва ҳам вазни ҳиҷо мушохида мешавад. Аммо вазни ҳиҷо маҳкам намоён дорад. Қонун ва мизони вазни ашъори фольклорӣ асосҳои махсусе дорад, ки як қисми онҳо ба хусусиятҳои дар боло кайдшудаи эҷодиёти бадеии даҳанакии халқ зич вобастаанд.

Эҷодиёти бадеии даҳанакии халқ жанрҳои махсус дорад: *эпос, афсона, латифа, чистон, зарбулмасал, суруд, тезгӯяк, бадеҳа* ва ғайра. Дар натиҷаи таъсири байниҳамдигарии фольклор ва адабиёти бадеии китобӣ баъзе жанрҳои хоси фольклор ба адабиёт (монанди дубайтӣ ва рубоӣ, байт, чистон, латифа) ва ҳамчунин жанрҳои худогонаи адабиёт ба фольклор (монанди ғазал, мухаммас, маснавӣ) гузаштаанд. Ин процесс дар замони советӣ хеле суръат мегирад.

Хусусияти ба таври даҳанакии эҷод шудан ва ба таври даҳанакии паҳн гардидани эҷодиёти бадеии халқ санъатҳои бадеии нисбатан устувор ва анъанавиро ба вучуд овардааст, ки сюжетсозӣ, усули тасвир ва тарзи типикунонидани қаҳрамони асар, воситаҳои образнок ифодакунии фикр ва ҳоказо аз ҳамин қабиланд. Жанрҳои фольклорӣ дорои услубҳои хос мебошанд. Масалан, эпоси «Гуруғли», латифаҳо, афсонаҳо, рубоӣ ва ғайра аз ҷиҳати услубӣ бадеӣ хусусиятҳои хос доранд.

Методи бадеии фольклор. Хусусияти фольклор дар тарзу воситаҳои инъикоси ҳаёт, типикунондани он, яъне дар методи бадеии тасвир, ки аз методҳои хоси адабиёти бадеии китобӣ фарқ мекунад, низ зоҳир мегардад.

Услуби бадеии ҳар жанри фольклор хусусияти махсусе дорад, вале ҳамаи ин хусусиятҳо аз ҷиҳати ғоя ва санъати бадеӣ ягона мебошанд. Асарҳои ҳақиқии халқӣ, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати ғояи ягона, ки равияҳои прогрессивии халқии дар даврони муайяни таърихӣ ба вучудомадаро ифода менамояд, ба ҳам алоқаманд мебошанд. Ин ғояи ягона бо принципҳои эстетикӣ умумихалқӣ, бо воситаҳои бадеии типикунонӣ ба таври узвӣ пайваст мешавад.

Алоқаи амиқи ғоявӣ доштан бо ҳаёт барои ҳамаи асарҳои фольклорӣ ҳодисаи хос ҳисоб меёбад. Дар ҳар асари халқӣ ҷои асосиро ҳамон қаҳрамон ишғол мекунад, ки дар мубориза ва кӯшишҳои худ (гарчанде мубориза ва кӯшишҳои ӯ бештар дар амалиёти воқеаҳои ҳаёли рӯй диҳанд ҳам) ғояи ғалабаи халқро ифода месозад.

Сабаби ин неқбини мӯъцизаангез дар эҷодиёти халқ нафақат дар он аст, ки халқ ба ҳаёлотии бои бадеӣ молик аст, балки вай инчунин аз ақидаҳои анимистии қадимии ӯ оид ба олам сармезанад. Бо вучуди ин эҷодиёти халқ ҳамеша равияи ҳарчӣ бештар ба таври реалистӣ дарк кардани олами табиат ва муноси-

батҳои иҷтимоии ҷамъиятро дошт. Бинобар ин, масалан, қаҳрамонҳои эпос ва афсонаҳо дар баробари хислатҳои сеҳрангези худ хислатҳои ҳақиқию реалие низ доранд, ки он хислатҳо ба одамони муқаррарии ин ё он давра бегона нестанд. Ҳатто дар образҳои ҳаёлии душман халқ на фақат як махлуқи даҳшатангези ғайритабириро тасвир мекунад, балки дар симои он образи ҷамъбастии шахсони истилоғар, ғоратгар, золим ва ҷаллодро инъикос менамояд.

Омезиши тасвири шартии ҳаёли ва ҳаётни реали ба бисёр образҳои фольклорӣ хос аст. Масалан, дар образи Қоқопарӣ ё Рубиан чилгазамӯӣ, ки дар афсонаҳои тоҷикӣ тасвир шудаанд, халқ на танҳо хусну ҷамоли ғайриоддии онҳоро тасвир мекунад, балки хислатҳои типии барои халқи тоҷик хоси онҳоро низ нишон медиҳад.

Ба хамин тарик, ҳаёлот, андешаҳои бадеӣ, ҳодисаҳои мӯъҷизанок ва сеҳрангез, ки дар эҷодиёти халқ мавқеи намоён доранд, бо ин ё он восита бо ҳаёти реали вобаста мешаванд ва асоси реалистӣ доранд.

Ҳаёлоти бадеӣ, андешаҳои бадеии ҳайратангез, мӯъҷизаю афсун, ки яке аз хусусиятҳои барҷастаи эҷодиёти халқ ба шумор меравад, дар давоми асрҳо аз истеъдоди баланду аз амик будани таассуроти эстетикӣ халқ доир ба воқеаҳои ҳаёт ва ҳодисаҳои табиат шаҳодат медиҳанд. Ин хусусияти фольклор аҳамияти муҳимми ғоявӣ дорад. Чи тавре ки А. М. Горький қайд кардааст, ҳаёлот ва орузҳои романтикӣ ёри расонидаанд, ки «инсон дар олами мавҷудот голиб бошад».

Дар байни эҷодиёти бадеии халқ як қатор жанрҳои ҳастанд, ки асоси ҳаётни воқеаҳои дар онҳо тасвиршуда равшантар ба بازار мерасад ва персонажҳои онҳо танҳо симои шартан умумихалқӣ (ё зиддихалқӣ) доранд. Мо инро дар афсонаҳои реалимаишӣ, дар сурудҳои таърихӣ ва лирикӣ ғайримаросимӣ бештар мушоҳида мекунем. Ин гуна тарзу воситаҳои тасвири бадеӣ ба муносибати тадриҷан аз тасаввуроти мифологӣ қадимии оид ба олами табиат озод шудани инсон ва ба миён омадани мавзӯҳои нави инъикоскунандаи ғаъолияти меҳнатноӣ зиндагии оилавӣ ва иҷтимоии халқ — яъне дар давраҳои таърихӣ хеле баъдина аз тарафи халқ ба қор бурда шудаанд.

Дар аксарияти асарҳои фольклорӣ принципҳои типикунонии бадеии ҳаёт ва тасвири қаҳрамонҳо умумият доранд. Халқ танҳо ҳамон қаҳрамони мусбатро азони худ донистааст, ки бо хислатҳои худ ба завқи он наздик ва ба он ҳамраӣ мебошад. Бинобар ин дар образҳои қаҳрамонҳои фольклорӣ хarakterистикаи типии ҷамъбастшуда мавқеи асосӣ дорад. Чунончи, қаҳрамонҳои эпос ва афсонаҳо ё ин ки образи Рустам пеш аз ҳама таҷассумкунандагони беҳтарин хислатҳои паҳлавонии халқӣ буданд; қаҳрамонҳои афсонаҳои ҳаҷвӣ ва латифаҳо Қали зирак, Ҳоҷанабрiddин, Мушфиқӣ, Афандӣ, Алдаркӯса ақлу дониш ва зиракни ба халқ хосро дар рафтору кирдори худ зоҳир меку-

нанд. Хислатҳои ҷудоғонаи фардӣ бошанд, дар асарҳои фольклорӣ одатан, норавшан ифода гардида, ба мавқеи дараҷаи дуҷум гузаштаанд.

Халқ дар асоси ин принцип персонажҳои маҷфӣ низ офарида, ба воситаи онҳо хислатҳои гуногуни зиддиҳалқиро бо роҳи типикунонӣ ҷамъбаст намудааст. Мо инро ҳам дар тасаввуроти ақидаҳои инсон онд ба қувваҳои ниҳонии табиат, ҳам дар андешаҳои халқ доир ба душманони аҷнабию золимон ва истисморгарон мушоҳида карда метавонем.

Чигунагии қаҳрамонҳои типӣ ва ҷамъбасти фольклорро А. М. Горький хеле аниқ қайд кардааст. У соли 1934 дар съезди Якуми нависандагони Умумиииттифок гуфта буд: «Ман боз диққати шумоёнро, рафиқон, ба он факт ҷалб менамоем, ки типҳои аз ҷиҳати бадеӣ баркамол, хеле мукамал ва барҷастаи қаҳрамонҳоро фольклор — эҷодиёти даҳанакии халқи меҳнатӣ ба вуҷуд оварда аст».¹

Дар асарҳои фольклорӣ хислатҳои мусбати қаҳрамонҳо асосан ба воситаи рафтору кирдор ва амалиёти онҳо ошкор карда мешаванд. Хусусияти психологӣ амиқ, характери ботинии мураккаб ба асарҳои фольклорӣ хос нест. Принципи асосии офаридани образҳои фольклорӣ ба таври равшан ҷудо кардану ҳудуд гузоштан дар байни қаҳрамони мусбати идеалӣ ва маҷфӣ мебошад. Масалан: паҳлавони нақӯр ва душмани ӯ, подшоҳ ва кал, бой ва деҳқони камбағал, қозӣ ва Мушфиқӣ, модари ӯғай ва духтари ӯғай, шер ва рӯбоҳ, мӯрча ва қурбоққа ва ғайра.

Бо ҳамин нақша дар асарҳои фольклорӣ сюжет, конфликт, композиция бунёд ёфта, на танҳо воқеа инкишоф меёбад, балки мазмуни ғоявии асар қушода мешавад. Композицияи равшан ва мафҳуми асарҳои фольклорӣ ҳамеша бо ҳаёт, бо амалиёту муборизаи ғоявии қаҳрамони асосии мусбат алоқаи зич дорад. Вай дар жанри наср барои инкишофи воқеа ва дар жанри лирика барои зоҳир шудани эҳсосоти қаҳрамони лириқӣ ёрӣ мерасонад. Чунин хусусияти сохти композиционии асарҳои халқӣ барои дар хотири кас нақш бастанӣ ин асарҳо аҳамияти калон дорад.

Ба ҳамин тарик, принципи асосии бадеии эҷоди асарҳои фольклорӣ методи махсусӣ ба таври яқлухт типикунонии воқеияти ҳаёт ва дар шакли яқлухт тасвир намудани ҳодисаҳо мебошад.

Хусусиятҳои милли ва интернационалии фольклор. Ҳар халқ фольклор дорад. Обьекти тасвири бадеии фольклор ҳуди халқ, яъне меҳнати ӯ, зисту зиндагии ӯ, муборизаю кӯшиши ӯ, орзуо омоли ӯст. Халқ дар эҷодиёти худ ҳамчун обьекти тасвир ва ҳамчун офарандаи осори бадеӣ роли дутарафа дорад. Эҷодиёти бадеии даҳанакии ҳамаи халқҳо дар шароитҳои конкретӣ таъ-

¹ М. Горький. О литературе, стр 998.

рихии хаёти онҳо ба вучуд омада, инкишоф меёбад. Ба гуфти А. М. Горький «фольклор аз давраҳои хеле қадим ба таври ҷудонашаванда ва маҳсул ҳамқадами таърих мебошад».¹

Фольклор яке аз қисматҳои гаронбаҳои маданияти миллии ҳар як халқ аст. Бехтарин сурудҳо, афсонаҳо, зарбулмасалу чистонҳо, латифаҳо рубоӣёт ва ғайра, ки аз тарафи садҳо ҳазор гӯяндагон ва шунавандагон дар давоми асрҳои аср писандида шудаанд, завқи бадеӣ, идеал, орзу, кӯшиш, ахлоқ ва рӯҳияи эҷодкунандаи онҳо — халқро барҷаста ифода менамоянд. Дар ин гуна асарҳои фольклорӣ дар баробари хусусиятҳои миллии ин ё он халқ, хусусиятҳои умуминсонӣ, интернационалӣ низ инъикос шудаанд.

Ҳар касе, ки афсонаҳо, достонҳо, сурудҳо, зарбулмасалҳо ва латифаҳои халқҳои дигарро мутолиа кардааст, пай набурда наметавонад, ки дар онҳо дар баробари обуранги миллии ва хусусиятҳои хосашон, ки ба ин ё он халқ мансубанд, сюжет ва ғояҳои ба ҳамдигар хеле монанд низ дучор мешаванд. Масалан, дар фольклори ҳамаи халқҳо афсонае дар бораи духтари ӯғай, зулми модарандар ва бо ёрии сеҳру мӯъҷиза озоду хушбахт гардидани духтари ӯғай хеле маъмул аст. Ин афсонаҳо, агар аз ҷиҳати сюжет ва приёмиҳои адабии сеҳрангез каму беш монандӣ дошта бошанд, аз ҷиҳати ғоя, ақидаи инсондӯстӣ, таптанаи адолат ва ҳақиқат ҳамаи онҳо дар як мавқеъ қарор гирифтаанд. Ин навъ монандиро дар тасвири предметҳои мӯъҷизавию сеҳрнок, аз қабилҳои дастархон, тӯҳмоқ, нигин, асо ва ғайра низ мушоҳида мекунем. Мақсаду ғояи истифода ва амалиёти предметҳои мазкур низ як аст.

Аз тадқиқоти илмии муқоисавии сюжетҳои афсонаҳои халқҳои Европа хулосае бароварда шудааст, ки аз се ду хиссаи сюжетҳои афсонаҳои русӣ дар байни афсонаҳои халқҳои дигар муродифдоранд. Як қисми боқимонда, ки бемуродифанд, афсонаҳои маишӣ ва ҳаҷвӣ мебошанд. Ин афсонаҳо баръакси афсонаҳои тилисмотию сеҳромез ва афсона — масалҳо чандон анъанавӣ ва машҳур нестанд. Ягонагӣ ва монандии асарҳои халқӣ дар мазмун ва мавзӯҳои онҳо низ мушоҳида мешавад. Ин ҳолро дар сурудҳо, латифаҳо ва зарбулмасалу мақолҳо ҳам пай бурдан мумкин аст. Ягонагӣ ва монандии мавзӯӣ, мазмун, сюжет ва образҳои предметӣ, пеш аз ҳама, ба қонунҳои умумии процесси ягонии таърихӣ иҷтимоии инкишофи ҷамъияти инсонӣ вобаста аст. Пояҳои тараққиёти яқхелаи қувваҳои истеҳсолкунанда муносибатҳои иҷтимоии ҳамрангро ба вучуд меоваранд, ки дар натиҷа шакл ва намудҳои ба ҳамдигар монанди идеологӣ, эҷодиёти бадеӣ, аз он ҷумла, фольклор пайдо мешавад. Ба ғайр аз ин фольклоршиносии советӣ инкор намекунад, ки монандӣ ва ягонагии сюжет, мазмун, мавзӯӣ ва образҳо дар натиҷаи таърихан ба ҳамдигар наздик будани халқҳо, нигоҳ доштани мероси

¹ М. Горький. О литературе, стр. 703.

фольклорни ачдодони умумии қадимӣ рӯй додааст. Дар баробари ин факти дигар низ ба назар гирифта мешавад. Ин факт натиҷаи аз замонҳои қадим ба ҳамдигар робитаҳои маданӣ, иқтисодӣ, тижоратӣ ва ғайра доштани халқҳо аст. Ин ҳодиса инчунин ба сабаби даҳанаки ва ба воситаи адабиёти китобӣ гузаштани осори маданияи як халқ ба халқи дигар ба амал меояд.

Аммо масъалаи монандӣ ва ягонагӣ дар фольклори халқҳо масъалаи хеле мураккаб буда, ҳалли он танҳо дар он сурат мумкин мегардад, ки агар ҳар як факт ба таври ҷудогона ба назар гирифта шуда, шароитҳои таърихии тараққиёти халқҳо ба таври конкретӣ аз назар гузаронида шаванд, хусусияти муносибату робитаҳои халқҳо ва таърихи жанрҳои ҷудогона таъин шавад.

Хусусиятҳои миллии эҷодиёти бадеии даҳанакии халқи тоҷикро бе вобастагии таърихӣ бо халқҳои дигар ва фольклори он халқҳо муайян кардан мумкин намешавад. Маданияти халқи тоҷик, ҳатто дар пояҳои аввалини инкишофи худ аз маданияти халқҳои дигар тамоман ҷудо ва қандашуда набуд. Танҳо дар натиҷаи омӯзиши муқоисавии ҳодисаҳои фольклорӣ процесси ташаккули анъанаҳои миллиро ҳам дар мундариҷа ва ҳам дар шакл таъин кардан мумкин аст.

Фольклори тоҷик ва фольклори халқҳои дигар. Халқи тоҷик бо бисёр халқҳои ҳамсоя муносибатҳои таърихӣ, маданӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ-иқтисодӣ дошт. Фольклори тоҷик махсусан бо фольклори ўзбек хеле наздик аст. Жағраҳои афсона, латифа, зарбулмасал, ашӯла дар фольклори ин халқҳои бародар аз ҷиҳати мазмун, сюжет, образ ба се монандиҳо доранд. Таъсири байниҳамдигарии фольклори тоҷик, ўзбек, туркман, қазоқ, қирғиз, озарбойҷон низ бузург аст. Ин гуна таъсир махсусан дар замони советӣ, ки дӯстии халқҳо дар заминаи барпо гардидани давлати ягонаи социалистӣ гул-гул шукуфта, мустаҳкам гардид, боз ҳам ривочу равак ёфт. Ҳоло халқи тоҷик на фақат бо роҳи даҳанаки, балки инчунин бо роҳи нашриёту матбуот фольклори халқҳои СССР-ро истифода мебарад.

Фольклори тоҷик бо фольклори халқҳои Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон, Покистон низ алоқаи зич дорад. Аз ҷиҳати жанрҳо, образҳо, сюжетҳо ва ҳатто воситаҳои бадеии тасвир дар фольклори ин халқҳо ягонагӣ ва умумият дида мешавад. Як қисми калони суруд, рубой, бадеҳа, зарбулмасал, ҷистон, афсона ва латифаҳои тоҷикӣ, дарӣ ва форсӣ варианти якдигаранд. Ин навъ ягонагӣ ва наздикӣ бо таърихи гузаштаи ин халқҳо ва муносибатҳои маданӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ онҳо дар замонҳои собиқ вобаста мебошад.

Фольклори советии тоҷик бошад дар эҷодиёти фольклории халқҳои советӣ ҷои махсусро ишғол намуда, дар натиҷаи таъсири эҷодии байниҳамдигарии халқҳои СССР равак ёфта истодааст.

Муносибати фольклор ва адабиёт. Дар ташаккул ва инкишофи адабиёти бадени хатӣ эҷодиёти даҳанакии халқ роли бузург бозидааст. Аз рӯи гуфтаи академик В. В. Виноградов «эҷодиёти бадени даҳанакии халқ ва забони он ҳамчун қувваи бузурги маданияи муттаҳидкунанда, ҳамчун омили муттафиқшавии миллӣ хизмат кардаанд».¹

Дар байни эҷодиёти даҳанакии халқ ва адабиёти бадени китобӣ алоқаи динии қатънашаванда ва таъсири калон дида мешавад. Аз замонҳои қадим то имрӯз бо таъсири ҳамдигар бойшавии эҷодиёти коллективӣ ва индивидуалӣ идома дорад. Бехтарин асарҳои адабиёти классикии тоҷик дар заминаи материалҳои фольклорӣ офарида шудаанд. Дар зери таъсир ва дар асоси материалҳои мифологии ва фольклорӣ халқҳои эронинаҷод «Шохнома»-и безаволи Абулқосим Фардавсӣ эҷод шудааст. «Шубҳае нест, ки,— мегӯяд проф. Е. Э. Бертельс,— дар адабиёти асри X бисёр чизҳо (хатто дар сурати истисно кардани эпоси қаҳрамони пурхашамат) бо эҷодиёти омма алоқаманд аст, образҳо ва ташбеҳҳои ҷудогонаи он замонро ҳоло ҳам дар эҷодиёти даҳанакии халқ пайдо кардан мумкин аст»².

Достонҳои «Лайлӣ ва Мачнун», «Вис ва Ромин», «Хисраву Ширин», «Юсуф ва Зулайхо», «Саломон ва Абсол», «Толиб ва Матлуб» ва ғайра дар заминаи образи сюжетҳои фольклори машриқзамин офарида шудаанд. Дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Носири Хисрав, Низомии Ганҷавӣ, Ҷалолоддини Румӣ, Ҳофиз, Камол, Саъдӣ, Убайди Зоқонӣ, Ҷомӣ, Восифӣ, Мушфиқӣ, Ҳилолӣ, Бедил, Сайёдо, Савдо, Шохин, Аҳмади Дониш ва дигарон таъсири фольклор ва истифодаи бурдани фольклор равшан мушоҳида карда мешавад. Муаллифони мазкур аз сюжет, образ, ғоя ва жанрҳои фольклор эҷодкорона ва навоварона истифода бурда, асарҳои оригиналии баландсанъату ҷуқурмазмун ба вуҷуд овардаанд ва онҳоро ба шароитҳои нави таърихӣ ҷамъияти худ мувофиқ сохтаанд. Н. Г. Чернышевский дуруст қайд кардааст: «Маълум аст, ки қувваи асосии ҳам Милтон, ҳам Шекспир, ҳам Боккаччо, ҳам Данте, ҳам Фирдавсӣ ва ҳамаи дигар шоирони дараҷаи аввал дар он аст, ки онҳо омӯзандаи эҷодкори афсонаҳои халқӣ буданд»³.

Мучассасаҳои бадени безавол ва ёдгориҳои бузургтариини адабии ҳамаи замонҳо ва халқҳо дар пояи эҷодиёти халқ устуворанд. Дар адабиёти Фарб ҳам дар асоси мифология ва афсонаю ривоятҳои халқӣ эпоси Ҳомер, фоҷиаҳои Эсхил ва Софокл, қиссаи «Дон-кихот»-и Сервантес, достони «Донжуан»-и Байрон, фоҷиаи «Отелло»-и Шекспир ва «Фауст»-и Гёте офарида шудаанд.

¹ В. В. Виноградов. Великий русский язык. М., 1945, стр. 100.

² Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы (избранные труды), М., 1960, стр. 168.

³ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч. Т. XII, М., 1949, стр. 137.

V

И. С. Брагинский унсурҳои эҷодиёти даҳанакии бадеии аҷ-
додони халқи тоҷикро, ки дар осори хаттии то охири ҳазорсолаи
якуми пеш аз милод ва ҳазорсолаи якуми эраи мо, инчунин дар
адабиёти асримиёнагии тоҷик мавқеъ доранд, тадқиқ намуда, ба
чунин хулоса омадааст: «Унсурҳои эҷодиёти даҳанакии бадеии
халқ дар осори хаттӣ асосан ду ҳел зоҳир мешавад:

а) чун теңдеңияи халқӣ дар асари адабӣ, ки одатан дар
шакли тағйирёфтае умеду орзу, ақидаҳо, рӯҳияи халқро ифода
карда, ҳақиқатро ҳаққонӣ ва реалистона инъикос менамоянд;

б) чун истифода бурда шудани сюжетҳо, образҳо, воситаҳои
тасвири фольклорӣ одатан дар шакли аз ҷиҳати бадеӣ аз нав
кор кардашуда».¹

Ин ду тарзи зоҳиршавии эҷодиёти даҳанакии халқ дар осори
адабии хаттӣ, бешубҳа, ба ҳамдигар алоқаманд буда, дар як-
ҷоягӣ халқият ва миллияти адабиётро ба вуҷуд меорад ва ин
масъала яке аз масъалаҳои муҳимтарини адабиётшиносӣ ва
фольклоршиносӣ мебошад.

Дар адабиёти советии тоҷик анъанаи муносибат ва таъсири
байниҳамдигарии фольклор ва адабиёти бадеӣ идома ва инки-
шоф дорад. Ин анъанаро, пеш аз ҳама, саромадони адабиёти
советии тоҷик С. Айни ва А. Лоҳутӣ эҷодкорона қабул карда,
давом додаанд. Дар асарҳои С. Айни «Доҳунда», «Ғулмон»,
«Марги судхӯр», «Еддоштҳо», «Ятим» ва ғайра зарбулмасал, су-
руд, латифа, афсонаҳои халқӣ барои ифодаи ғоя, тасвири бар-
ҷастаи образ, кушодаии характер ва пурқувват сохтани обу ран-
ги бадеии асар ба таври фаровон истифода шудаанд. С. Айни дар
«Деви ҳафтсар», «Хари бедум», «Бадбӯӣ будаст» ва А. Лоҳутӣ
дар «Достони Мардистон», «Паҳлавон Оштӣ», «Ҳамсафарон»,
«Қулоҳ ва асал», «Парии бахт», «Шалғам-бобо», «Оташи кӯдак-
сӯзро хомӯш кунем» ва ғайра сюжетҳои фольклориро аз нав кор
карда, ғояву мазмуни онҳоро такмил дода, ба проблемаҳои за-
мони имрӯза тобеъ кунонидаанд. Ҳамин навъ эҷодкорона исти-
фода кардани фольклорро дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода
(«Тоҳир ва Зӯхро»), Мирсад Миршакар («Қишлоқи тиллоӣ»),
Сухайлӣ Чавҳаризода («Робии чилгазамӯӣ»), Муҳаммадҷон Ра-
ҳимӣ («Афсонаи Симуриғ»), Ғаффор Мирзо («Чилдухтарон»,
«Достак») ва дигарон низ мушоҳида мекунем.

Дар асарҳои лириқӣ ва ҳаҷвӣи шоирону нависандагони советии
тоҷик оҳангу сабки фольклорӣ мавқеи махсус дорад. Дар
рубоиёт, ғазалиёт ва ашъори гуногуншакли А. Лоҳутӣ, М. Тур-
сунзода, Ҳабиб Юсуфӣ, М. Аминзода, М. Миршакар, А. Деҳотӣ,
Б. Раҳимзода, М. Раҳимӣ ва дигарон таъсири забон, усули тас-
вири фольклорӣ намоён аст. Шоир ва нависандае нест, ки эҷо-
диёти ӯ бо фольклор алоқаманд набошад. Бинобар ин ҳам А. М.
Горький дар ашҷумани Якуми нависандагони СССР (соли 1934)

¹ И. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии. М.,
1956, стр. 12.

таъкид карда буд: «Ман бо маслиҳати дуҷонибаи худ нам ва ин маслиҳати маро ҳамчун хоҳиш ба вакилони миллатҳои Кавказ ва Осиёи Миёна фаҳмидан мумкин аст... Такрор мекунам: ибтидои санъати сухан дар фольклор аст. Фольклори худатонро чамъ кунед, аз он омӯzed, онро аз нав кор карда бароед. Вай ҳам ба шумо ва ҳам ба мо, шоирон ва нависандагони Иттифок материали фаровоне медиҳад».¹

32/390
111051

Аҳамияти омӯхтани фольклор. Эҷодиёти бадеии даҳанакии халқ ҳамчун як қисми илмҳои филология дар мактабҳои миёнаи маълумоти умумӣ ва дар факультетҳои филологии мактабҳои олӣ омӯхта мешавад. Халқ дар эҷодиёти бадеии худ дар бораи ҳаёт, меҳнат, ҳиссиёт ва орзуи омили худ ақидаҳои эстетикнашро баён мекунад. А. Н. Толстой хеле хуб гуфтааст: «Адабиёти халқ ҳамеша ҳаракатҳои халқиро инъикос мекард, на танҳо инъикос мекард, балки онҳоро пешгӯӣ ва тайёр мекард».² Аз рӯи асарҳои фольклорӣ на фақат бо таърихи халқ, бо меҳнат ва зисту зиндагии он шинос шудан, балки онд ба ҳислатҳои миллии он тасаввурот пайдо кардан мумкин аст.

Қимати бадеии фольклор низ бузург аст. Дар вай ҳаёлотҳои бадеи-эҷодии ниҳоят бой, мундариҷаи ғоявӣ хеле амиқ буда, он дорони образҳои барҷастаи гуногун ва забони соллаи пурӯбаранг мебошад. Фольклор дар тарбияи ватандӯстии ҷавонон аҳамияти беандоза дорад. Н. Г. Чернышевский навиштааст, ки эҷодиёти бадеии халқ «...барои ҳар касе, ки халқи худро дӯст медорад, мароқовар ва азиз аст. Чизи азизро дӯст надоштан мумкин нест».³ Халқ дар эпос, суруд, афсона, зарбулмасал, ҷистон ва рубоиёти худ ҳиссиёти самимии ватандӯстонаашро ифода кардааст. Дар фольклор ақидаҳои зиддинӣ, инсондӯстӣ, адолатпарварӣ, вафодорӣ, дӯстию бародарӣ, коллективизм, меҳнатдӯстӣ, диловарӣ ва ғайра ифода шудаанд, ки онҳо барои дар рӯҳи коммунистӣ тарбия кардани ҷавонони мо аҳамияти калон доранд.

Омӯхтани фольклор аз ин ҷиҳат ҳам аҳамият дорад, ки он дар бобати пурра ва амиқ фаҳмидани процесси инкишофи адабиёти бадеӣ ва хусусиятҳои эҷодиёти шоиру нависанда кӯмак мерасонад. Фольклорро надониста маълумоти мукаммали филологӣ ба даст овардан мумкин нест.

АСОСГУЗОРОНИ МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ДАР БОРАИ ФОЛЬКЛОР ВА ФОЛЬКЛОРШИНОСИ

Дар тадқиқи эҷодиёти бадеии халқ назарияи марксистӣ-ленинӣ, ки қонунҳои умумии инкишофи ҷамъияти инсонӣ ва ша-

¹ М Горький О литературе, стр. 729.

² Н Толстой О литературе, М., 1955, стр. 313

³ Н Г Чернышевский. Пол собр соч в 15 томах. Т 2, М, 1949, стр. 308

роитҳои иҷтимоӣ-таърихии ба вучуд омадани санъати суҳанро муайян мекунад, аҳамияти махсус дорад.

Таваҷҷӯҳи К. Маркс ва Ф. Энгельс ба фольклор. Асосгузори таълимоти коммунизми илмӣ К. Маркс ва Ф. Энгельс ба эҷодиёти халқ шавқу ҳаваси калон доштанд. Онҳо фольклори халқи худ ва эҷодиёти даҳанакии халқҳои дигарро хеле хуб медонистанд, бо сурудҳои скандинавӣ, таронаҳои ирландӣ, достонҳои русӣ нағз шинос буданд.

К. Маркс ҳанӯз дар овони ҷавонияш маҷмӯаи сурудҳои халқии немисиро тартиб додааст. Ӯ дар асарҳои худ, ки ба солҳои ҷавонияш мансубанд, образҳои фольклори халқи худро хеле васеъ истифода кардааст.

Дертар К. Маркс ба мутолиаи афсона ва сурудҳои халқӣ мунтазам машғул мешуд. Ӯ фарзандҳояшро дар атрофи худ шинонда, ба онҳо бо шавқу ҳаяҷон воқеаҳои афсонавӣро ҳаёли ва мифологии халқии юнонӣ, немисӣ, англисӣ ва славяноӣ, ки аз маҷмӯаҳо хондааст, нақл мекард ва ҳуди ӯ аз забони дигарон шунидани асарҳои фольклориро хеле дӯст медошт.

Ф. Энгельс бо хоҳиши ҳофизи машҳури халқӣ Ж. Риссе ба маҷмӯаи сурудҳои ирландӣ сарсухан навиштааст ва чанд қорӣ илмӣ худро ба эҷодиёти халқ бахшидааст, ки «Китобҳои халқии немис», «Нашни Рейн» ва «Рӯҳони Брэй» аз ҷумлаи онҳоанд. Ӯ дар бораи сурудҳои халқии немис суҳан ронда, масъалаи дар тамоми Германия машҳур будани ин сурудҳо ва дар онҳо ифода ёфтани афкори сиёсӣро иҷтимоӣ мардуми ҷафокашро бо мамнуният қайд менамояд.

Ф. Энгельс афсонаҳои халқиро бештар барои он дӯст медошт, ки дар онҳо олами мӯъҷизот, ки ба ҳаёти тираи капиталисти ҳеҷ монандӣ надорад, ба таври барҷаста тасвир гардидаанд. Ф. Энгельс навиштааст: «Китобҳои халқии қадимӣ ба сабаби бисёр дилрабою нафис будани худ маро мафтун месозанд... Онҳо маро аз «тартибот, ноҳушӣ ва муносибатҳои нозуки байниҳамдигарӣ»-и сарбасти замонӣ мо ба олами ба табиат хеле наздик раҳнамун месозанд»¹.

Шавқу мароқи К. Маркс ва Ф. Энгельс ба эҷодиёти даҳанакии халқ то охири умрашон боқӣ мемонад. Вақте ки К. Маркс дар панҷоҳсолагиаш ба омӯхтани забони русӣ шуруъ менамояд, дар байни китобҳои аввалини барои хондан гирифтаи ӯ маҷмӯаи суруд ва афсонаҳои халқии русӣ низ мавҷуд буд.

К. Маркс ва Ф. Энгельс дар бораи аҳамияти тарбиявӣ фольклор. К. Маркс ва Ф. Энгельс фольклорро, пеш аз ҳама, барои ғоя ва санъати баланди бадеиро молики буданаш меписандиданд ва пурқимат мешумориданд. Онҳо муқаррар карда буданд, ки аз рӯи суруд ва афсонаҳо дар бораи идеалҳои ахлоқӣ ва эстетикӣ халқ муҳокима рондан мумкин аст. Қаҳрамонҳои мус-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве. В 2-х томах. Т. 2, М., 1957, стр. 567.

бати эҷодиёти даҳанакии халқ дар бобати ба халқу ватан хизмати фарзандона қардан ва дар роҳи манфиати онҳо қорнамоӣ нишон додан намунаи ибрат шуда метавонанд.

Прометей, ки онро ҳаёлотӣ бадеии юнониёни қадим офаридааст, қаҳрамони маҳбуб ва ҳаяҷонбахши Ф. Энгельс буд. Ӯ бо қувваи ҳаётии беинтиҳои худ, бо муборизаи бузурги худ дар роҳи ҷустуҷӯи ҳақиқат диққати К. Марксро ҳамеша ба худ ҷалб мекард.

Қаҳрамони дӯстдоштаи Ф. Энгельс аз «Таронаи Нибелунгҳо» Зигфрид буд. Дар ин образ ӯ ифодаи бадеии идеали ахлоқии халқро медиҳд, ки ғояи озодихоӣ оҳанги махсуси он қарор гирифтааст.

Ф. Энгельс қаҳрамони ӯро ба ҷавонони демократи муосири немис нисбат меод. Дар мақолаи «Ватани Зигфрид» ӯ менависад: «Зигфрид намояндаи ҷавонони немис аст... Мо ҳама он эҳтироми қаҳрамонӣ ва исьёни зидди анъанаро, ки боиси аз ҷасри падар ронда шудани Зигфрид гардида буд, ҳис мекунем»¹.

Ф. Энгельс ин қаҳрамони асари қадмиро ба шароити замони худ вобаста қарда, ҷавонро даъват менамояд, ки аз Зигфрид ибрат гирифта, ба муқобили «девоҳ»-и қалисо ва давлат далерона ва ба таври қатъӣ мубориза баранд.

К. Маркс ва Ф. Энгельс чӣ гуна идеалҳои наққориро талқин қардани эҷодиёти бадеии халқро ба хубӣ фаҳмида, дар мақолаҳои публицистии худ образҳои фольклориро фаровон истифода мекарданд ва дар саҳифаҳои газетаю журналҳои революционӣ матни сурудҳои халқиро дарҷ менамуданд. Масалан, Ф. Энгельс дар рӯзномаи «Социал-демократ» соли 1865 суруди халқии Дания «Ҷаноби Тидман»-ро нашр қардааст. Мақсади наشري ин сурудро ӯ ба К. Маркс чунин изҳор мекунад: «Ман ба онҳо дар бораи Тидман суруди хурди халқии Данияро мефиристонам, ки дар он мӯйсафеда дар маҷлиси халқӣ Тидманро барои ба дӯши деҳқонон андозаи нав бор қардапаш мекунад. Ин ҳодисаи революционӣ аст, ва албатта, маънои ҷазо доданро надорад, ин пеш аз ҳама ба муқобили сохти дворянии феодалӣ, ки рӯзнома хатман бояд ба муқобили он баромад кунад, равона шудааст»².

Асосгузори коммунизми илмӣ ба қувваи ҷаҳвӣ шеърҳои халқӣ баҳои баланд дода, онҳоро дар муборизаи худ ба муқобили душманони синфиашон моҳирона истифода мебарданд. Масалан, Ф. Энгельс мазмуни мақолаи машҳури худ «Рӯҳони Брей»-ро дар асоси мундариҷаи достони ҷаҳвӣ бо ҳамин ном эҷодшудаи халқӣ ифода намудааст. Дар ин дoston рӯҳоние масҳара қарда мешавад, ки ӯ ҳангоми иваз шудани ҳар як подшоҳ инқоби сиёсии худро тағйир медиҳад»³.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве, Т. 2, стр. 568.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве. Т. 1, М., 1957, стр. 551.

³ Ниг. ҳамон асар, саҳ. 553.

«Суруди бофандагон»-и Силезия гаштаю бар-
ашта диққат меод. Мундариҷаи ин суруд бар хилофи ақи-
даҳои баъзе роҳбарони социал-демократи немис буд, ки онҳо
дар бораи ҳанӯз ба дараҷаи синфӣ нарасидани пролетариати
Германия ва дар бораи ба шуриш тайёр набудани он суҳан-
ҳои беасос мегуфтанд. К. Маркс далелҳои онҳоро рад карда, ба
«Суруди бофандагон», ки ҳангоми шӯриши соли 1844 дар Си-
лезия эҷод шудааст, ишора мекунад. У мегӯяд: «Пеш аз ҳама
«Суруди бофандагон»-ро ба хотир оред, ки ин суруд даъвати
далерона ба муборизаест, ки дар он дар бораи оила, фабрика
ва округ чизе гуфта нашуда бошад ҳам, вале пролетариат ҳа-
моно бо қатъияти муайян, ба таври ошкоро ва омирона бо ово-
зи баланд изҳор мекунад, ки вай ба моликияти хусусӣ муқобил
аст. Шӯриши Силезия маҳз баъди дарк карда шудани моҳияти
пролетариат, ки онро шӯришҳои коргарии Франция ва Анг-
лия ба субут расонида буданд, сар мешавад»¹.

«Суруди бофандагон» боварио ба синфи коргар тасдиқ ку-
нонд, ба мардонагӣ ва зарурати ба наздик будани озодӣ умеду
рӯҳбаландӣ бахшид.

Ба ақидаи К. Маркс ва Ф. Энгельс эҷодиёти ҳақиқини халқ
барои ташаккули нуқтаи назари сиёсӣ, ахлоқӣ ва бадени ҷамъи-
яи кӯмак мерасонад. Доҳиёни пролетариат бо қаноатмандӣ
қайд мекунанд, ки ба асарҳои халқӣ завқу ҳаваси мешаҷӣ,
оҳангҳои ноумедӣ ва афтодарӯҳӣ, ки барои адабиёти буржу-
азӣ хос аст, бегона мешавад.

**Классикони марксизм дар бораи қимати таърихӣ ва маъ-
рифатбахшии фольклор.** Дӯст ва ҳамкори К. Маркс Поль Ла-
фарг дар бораи эҷодиёти халқ гуфтааст: «Эҷодиёти халқ... аз
ҳаёти ҳуди оммаи халқ ба вучуд меояд... Бародарон Гримм дар
ҳақиқат тасдиқ карда метавонистанд, ки онҳо дар сурудҳои
халқӣ ягон калимаи дурӯғро пайдо накардаанд, Виктор Юго
бошад, гуфта метавонист, ки дар Илиада тасвири ягон ҳислати
нодуруст мушоҳида намешавад. Ба эътибори ин гуна аниқию
ҳаққоният адабиёти даҳанакӣ нисбат ба ҳар як асари фарди
ҷудогона бештар қимати таърихӣ дорад. Бинобар ин аз вай
нотарсида, шубҳа накарда, бо дили осуда истифода кардан мум-
кин аст»².

К. Маркс ва Ф. Энгельс дар асарҳои худ образҳои мифо-
логӣ ва эпоси халқиро хеле хуб таҳлил намуда, аз рӯи онҳо
шакли муносибатҳои ҷамъиятӣ, робитаи оилавӣ-ҳешу акрабӣ,
тасаввуроти нормаҳои ҳуқуқ ва ахлоқи ҷамъияти ибтидоию ан-
тикӣ ва асрҳои миёнаро муайян кардаанд. Онҳо образҳои ба-
деии эҷодиёти даҳанакӣ халқро ҳуҷҷати пурқимати таърихӣ,
археологӣ, антропологӣ ва ғайра мешумориданд.

¹ Ҳамон асар, сах. 559.

² П. Л а ф а р г. Очерки по истории культуры. М.-Л., 1926, стр. 26.

Ф. Энгельс дар асари машҳури худ «Пайдоиши оила, мулки хусусӣ ва давлат» аз «Миф дар бораи интиқоми Орест аз модараш ба сабаби куштани падари ӯ» истифода карда, собит менамояд, ки дар ин миф муборизаи байни ҳуқуқи барҳамхӯрдаистодаи модар ва ҳуқуқи ғалабакардаистодаи падар инъикос шудааст.

К. Маркс ва Ф. Энгельс дар асарҳои худ борҳо қайд намунаанд, ки қимати таърихӣи фольклорро пеш аз ҳама, таърихан дуруст баҳо додани халқ ба ҳодисаҳои гуногуни ҳаёт ва ифода ёфтани рӯҳияи халқӣ меҳнатӣ муайян мекунад. Ф. Энгельс масъалаи ба фольклори Ирландия хос будани ифодаи оҳангҳои ҳузнангезро эзоҳ дода менависад, ки ба миён омадани ин ҳодиса на ба шароитҳои табиӣи халқҳои Шимол ва на ба рӯҳияи миллии онҳо, чунон ки сентименталистҳо ва романтикҳо ҳамин тавр мепиндошанд, балки маҳз ба таърихи ҳаёти фоҷиавии халқи меҳнаткаши Ирландия алоқаманд мебошад.

К. Маркс дар ибтидои солҳои ҳафтодум китоби Н. И. Қостомаров «Иссьёни Стеньки Разин»-ро, ки дар он намунаи сурудҳои таърихӣ ба ҳаракати озодихонаи Степан Разин бахшидашуда зикр гардидаанд, консепт мекунад. Вай аз рӯи сурудҳои китоби мазкур муайян мекунад, ки халқи захматкаши рус нисбат ба ин қаҳрамони худ ва шарикони ӯ чӣ муносибате доштааст. «Дар байни халқи оддӣ,— менависад ӯ,— онҳо (Разин ва ҳамроҳони вай) сазовори ҳисси хайрхоҳӣ шудаанд... Амалиёти онҳоро дар сурудҳо тараннум кардаанд ва ғайра, онҳо дар назари халқи оддӣ ба маънои томи ин калима роҳзанҳои муқаррарӣ набуданд... Худи онҳо дар сурудҳои худ бораи худ мегӯянд: «Мо на дудему на роҳзан, мо шермардони нақӯкор ҳастем»¹.

К. Маркс ва Ф. Энгельс эҷодиёти халқро ҳамчун манбаи таърихӣ истифода бурда, ба ҳамин восита тасаввуроти нодурустero дар бораи он, ки фольклор гӯё ҳамчун санъат бо ҳаёт ҳеҷ гуна муносибат надошта бошад, барбод мезананд. Таълимоти асосгузори коммунизми илмӣ оид ба масъалаҳои муҳимтарини назарияи фольклор, махсусан доир ба пайдоиш ва процесси инкишофи эҷодиёти бадеии халқ, роҷеъ ба тақдирӣи фольклор дар давраи тараққиёти ҷамъият, дар бораи роли пролетариат дар инкишофи эстетикаи халқӣ аҳамияти бузург доранд.

К. Маркс ва Ф. Энгельс дар бораи пайдоиши фольклор. Масъалаи пайдоиши фольклор аз тарафи К. Маркс ва Ф. Энгельс вобаста ба тадқиқи проблемаҳои умумии инкишофи маданияти инсоният ҳал карда шудааст. Қайдҳои ҷудогонаи К. Маркс ва Ф. Энгельс, ки ба проблемаи пайдоиши фольклор алоқаманданд, дар асарҳои классикии онҳо: «Диалектикаи табиат», «Муқаддима «Оид ба танқиди иқтисодиёти сиёсӣ», «Пайдоиши оила, мулки хусусӣ ва давлат», «Оид ба таърихи гер-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве Т. 1 — 100

маниҳои қадим» ва ғайра зикр шудаанд. Мулоҳизаҳои онҳо дар якҷоягӣ дар бораи пайдоиши умуман санъат ва, аз он ҷумла, дар бораи пайдоиши фольклор маълумоти ҳаётгарафаро дар бар мегиранд.

К. Маркс ва Ф. Энгелс нишон медиҳанд, ки эҷодиёти халқ дар процесси фаъолияти меҳнатию ҷамъиятии инсон ба вучуд меояд. Ин эҷодиёт дар ибтидо бешууроно буд. Шикорчӣ, ки дар рӯи харсанги кӯҳ расми ҳайвоноро мекашид ва ё дар бораи мубориза бо дарранда ба авлоди худ ҳикояте мегуфт, образеро меофарид, вале худ онро дарк намекард. Дар ин маврид, ба гуфти К. Маркс, табиат ва сохти ҷамъияти дар ҳаёлотии халқ ҳамчун образи бешууроно бадеӣ мучассам мегардид. Худи «асарҳои санъат» дар он замон аз фикру андешаҳои реалию амалии зиндагӣ ба вучуд меомаданд: расм роҳи шикорчиро нишон медод, рақс ҳаракати парранда ва ҳайвонро тақрор мекард ва номаълум ба он наздик шудаеро меомӯхт, суруд танзимгари оҳанги процесси меҳнат мегардид ва ғайра¹.

Ба қавли А. В. Луначарский, ки намунаи хуби шарҳу баёни назарияи марксист-ленинӣ онд ба пайдоиши санъат ба қалами ӯ тааллуқ дорад, фольклори ҷамъиятии ибтидоӣ ба сифати яке аз воситаҳои муборизаи доимӣ барои ҳаёт хизмат кардааст.

Утилитаризм (манфиатпарастӣ)-и санъати ҷамъиятии ибтидоӣ аҳамияти ҳиссиёти табиини инсонро (дар процесси ташаккулаш) аз эътибор соқит намекард. Ин процесси вобастагии тарафайн дошт. Барои он ки осори санъат ба вучуд ояд, бояд эҳсосоти инсон тараққӣ карда бошад.

Аммо эҳсосоти инсонӣ танҳо ба туфайли мавҷуд будани предмети дахлдор ба вучуд омада метавонист. Расмҳои дар харсанг кашидашуда, табар ва дигар маҳсулоти фаъолияти меҳнатию коллектив «ҳиссиёти табиини инсон»-ро, ки аз ҳиссиёти ҳайвон тафовут дорад, кашф кардаанд ва қобилияти ӯро дар эҷодиёти бадеӣ ташаккул додаанд; ба қувваҳои маънавии ӯ ёрӣ расонидаанд, ки аз асорати «эҳтиёҷоти густохи зиндагӣ» озод шаванд. Вульгаризаторҳои марксизм роли дигар омилҳоро ба ҳисоб нагирифта, пайдоиши фольклорро бевосита ба процесси меҳнат вобаста мекарданд. Қашф кардани табар, ки олотии қадимтарини меҳнат аст, ҳанӯз зухуроти санъат ҳисоб намешуд, аммо инсон аз ин «эҷоди» худ ҳаловат мебурд. Талабот ба тақрори ин ҳиссиёт тадриҷан ҳосил мешавад. Инсон фақат аз сохтани дастан табар қонеъ намешавад, сохтани дастан хубтар талаботи нави ӯ мегардад. Ҳамин буд, ки мо дар олотии меҳнатию қадимзамон ҳар гуна ороиш, нақшу нигор ва расмҳоро мушоҳида менамоем. Аввал инсон дар бораи шикори худ танҳо фактҳоро нақл мекард. Аммо таҷрибаи зиндагӣ, муқоисаи воқеаҳои барҷаста бо ҳодисаҳои начандон ҷолиби диққат

¹ Ҳамон асар, сах. 135.

талаботи бо пардоз ифода намудани чизҳои дидашуда ва баён кардани орзую хоҳишро низ ба миён оварданд. Ба тугайли орзую тасаввурот эҳсосоти эстетикӣ ва ҳаёлот дар бораи зебоию меъёри зебоӣ ба вучуд меоянд ва дар асоси ҳамаи ин нахустин асари эҷодиёти халқ пайдо мешавад. «Хаёлот,— меғҷяд К. Маркс,— мукофоти бузургест, ки ба инкишофи афкори инсонӣ мадади ҷиддӣ расонидааст, акнун афсонаҳо офаридан лозим меояд, ки ба таъби аҳли замон мувофиқ бошанд. Афсона ва ривоятҳои диққатангези халқӣ бошанд, кайҳост, ки ба насли инсон таъсири бузург гузоштаанд»¹.

Асарҳои нахустини фольклор мифҳо, афсонаҳо ва ривоятҳо буданд. Олимони буржуазӣ мифологияро дин ҳисоб карда, хулоса баровардаанд, ки ба эҷодиёти халқ гуё такони аввалинро ақидаи динӣ додааст. К. Маркс ва Ф. Энгельс таълим медиҳанд, ки дин ва мифология — ҳар ду як чиз нест. Ҳар кадом соҳаҳои тамоман гуногуни идеологияи одамони қадиманд. Дин парастии стихия (ҳодисаи табиат)-ро талқин мекунад ва ғояи парастииро пеш меорад. Мифология бошад, шакли ҳаёлот, воясти бадеии дарккунии ҳастӣ мебошад. Г. В. Плеханов назарияи марксизмро инкишоф дода, гуфта буд, ки: «соҳаи дин назар ба соҳаи мифология хеле маҳдуд аст ва миф ҳикоятест, ки ба саволҳои барои чӣ? ва чӣ тавр? ҷавоб медиҳад. Миф аввалин ифодаи ҳаёлотӣ бошууронаи инсон дар бораи алоқаи байниҳамдигарии ҳодисаҳо мебошад»².

Асосгузори марксизм мифология, алалхусус, эпоси Ҳомеро аз ҷумлаи комёбиҳои бузурги маданияти инсоният дар давраи ҷамъияти тосинфӣ медонанд. Санъати классикии Юнон бе комёбиҳои эстетикӣ мифология эътибор пайдо карда наметавонист. «Маълум аст, ки,— навишта буд К. Маркс,— мифологияи Юнон на фақат ҷавҳари санъати юнониён, балки асоси онро низ ташкил медиҳад»³.

К. Маркс ва Ф. Энгельс дар бораи тараққиёти нобаробари шаклҳои маданияти инсоният. Мулоҳизаҳои К. Маркс ва Ф. Энгельс дар хусуси нобаробар тараққи кардани шаклҳои маданияти инсоният дорои аҳамияти махсус мебошанд. Санъати антиқӣ, алалхусус, эпоси юнонӣ дар тулӯи тамаддуни башар ба вучуд омадаанд. Бо вучуди ин онҳо дар таърихи ҷаҳон як давраро ташкил медиҳанд ва аз ҷиҳати норма ва намунаи олий будан аҳамияти худро ба маънои муайяне нигоҳ медоранд. К. Маркс дар мисоли онҳо нишон медиҳад, ки давраҳои гулгулшукуфии баъзе шаклҳои санъат, монанди эпос, бо тараққиёти умумии ҷамъият мувофиқат намекунад, зеро онҳо «дар шакли классикии худ» танҳо дар пояи нисбатан қадимтари инкишофи санъат ба вучуд омада метавонистанд, «...оё бо пайдо шудани даст-

¹ Ҳамон асар, сах. 270—271.

² Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения. Т. 3. М., 1957, стр. 308, 331.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве. Т. 1, стр. 135.

гоҳи чопӣ гуфторҳо (достонҳо), сурудҳо, музаҳо ва дар баробари онҳо заминаи зарурии назми эпикӣ ногузиран барҳам наме-хӯранд?»¹

Аз ин сухани К. Маркс чунин хулоса баровардан лозим нест, ки гуё дар давраи инкишоф ёфтани саноат эҷодиёти бадеии халқ ва, пеш аз ҳама, тамоми намудҳои жанри эпикӣ барҳам мехӯрда бошанд, зеро К. Маркс асосан дар бораи «шакли классикии» эпос сухан меронад.

Эпоси юнонӣ намунаи классикии ба таври узвӣ ба ҳамдигар омехташавии шакл ва мундариҷа мебошад. Тасаввуроти соддалавҳонаи мифологии юнониҳои қадим дар бораи табиат ва ҷамъият дар образҳои ҳаёлии муайян таҷассум ёфтаанд. Маълум аст, ки ҳоло дар давраи революцияи илмӣ-техникӣ офаридани чунин образҳо, амсоли Прометей, Ахиллес, Геракл ва ғайра имконнопазир аст.

Дар ҳар давраи таърихӣ асарҳои бадеие ба вучуд меоянд, ки аҳамияти бузурге доранд. Аҳамияти ин асарҳоро то чӣ андоза идеали ҷамъиятӣ, ахлоқӣ ва эстетикӣ замони худро пурра ва чуқур ифода кардани онҳо муайян мекунад. К. Маркс ва Ф. Энгелс ба ҷумлаи чунин асарҳо сурудҳои халқии германӣ, скандинавӣ, ирландӣ ва балладаҳои қаҳрамонии қадимии Данияро дохил мекунанд.

Фикру мулоҳизаҳои К. Маркс дар бораи эпоси қадимии Юнон, ки дар «Муқаддима»-и китоби «Оид ба танқиди иқтисодиёти сиёсӣ» баён шудаанд, на фақат барои фаҳмидани пайдоиш ва аҳамияти ҷамъиятӣ ва бадеии санъат ва эпоси Юнон, балки барои донишҷӯи қонунҳои умумии санъат аҳамияти махсус доранд. К. Маркс қайд мекунад, ки давраи алоҳидаи болоравии санъат метавонад бо инкишофи умумии ҷамъиятӣ тамоман мувофиқат накунад. Масалан, гул-гулшукуфии санъат ва эпоси Юнони қадим дар поёи нисбатан пасти инкишофи ҷамъиятӣ имконпазир шудааст. Санъати антиқӣ ва эпос дар асоси муносибати мифологии одамон ба ҳаёт инкишоф ёфтааст, инсон ҳанӯз дар амал не, балки фақат дар ҳаёлотӣ худ бар қувваҳои табиат ҳукмронӣ мекард. Ҳамин ки инсон бар қувваҳои табиат комилан ҳукмрон мешавад, мифологияи Юнон барҳам мехӯрад. Аз ин чунин хулоса мебарояд, ки эпосро дар давраи хеле инкишофёфтаи муносибатҳои ҷамъиятӣ, масалан, дар давраи капитализм, дар он шакле, ки юнониёни қадим офаридаанд, пешниҳод кардан мумкин нест. Ин гуфтаҳои К. Маркс дар бораи шароитҳои пайдоиши эпоси қадимии Юнон ва қимати бадеии адабии он ба эпоси ҳамаи халқҳо тааллуқ дошта метавонанд.

Дар «Муқаддима»-и китоби «Оид ба танқиди иқтисодиёти сиёсӣ» К. Маркс доир ба санъат мулоҳизаҳои махсусе дорад. У мегӯяд: «Эътироф карда шудааст, ки баъзе шаклҳои санъат,

¹ Ҳамон саҳифа

масалан, эпос, баъд аз сар шудани «истехсоли бадеи» бо шакли классикии худ ҳаргиз ба вучуд омада наметавонад»¹.

К. Маркс қайд мекунад, ки мифология на тапҳо ҷавҳар, балки асоси санъати Юнон гардидааст, «яъне табиат ва шаклҳои муносибатҳои ҷамъияти дар ҳаёлотӣ халқ ба таври бадеии бешууропа қор қарда шудаанд»². Бинобар ин, ҳар навъи дигари инкишофи ҷамъияти, ки табиати бо назари мифологӣ тасаввуршударо дар бар намегирад, барои санъат, чун дар Юнони қадим, замина ба вучуд оварда наметавонад.

«Оё,— мегӯяд К. Маркс,— он нуқтаи назари оид ба табиат ва оид ба муносибатҳои ҷамъияти, ки асоси ҳаёлотӣ санъати юнониро ташкил додааст, дар ҳолати мавҷуд будани сельфакторҳо (мошинаҳои нахустини бофандагӣ), роҳи оҳан, локомотивҳо ва телеграфи электрикӣ ба вучуд омада метавонад?.. Ҳар гуна мифология дар тасаввурот қувваҳои табиатро шакл медиҳад, тобеъ ва бартараф мекунад ва аздусар баъди аз болои қувваҳои табиат комилан ҳукмрон шудан нопадид мегардад»³.

Дар ҳаҷмон «Муқаддима» К. Маркс як масъалаи барои илми фольклоршиносӣ хеле муҳимро ба миён меоварад, ки он дар бораи аҳамияти эстетикӣ эҷодиёти бадеии халқ ва қувваи ҷуртаъсири он ба наслҳои оянда мебошад. К. Маркс дар бораи санъати Юнон ва эпос сухан ронда, қайд мекунад, ки «онҳо ҳанӯз ҳам ба мо завқи бадеи мебахшанд ва ба маънои муайяне аз ҷиҳати меъёр ва паминаи беназир будани худ аҳамияти худро гум накардаанд»⁴. Сабаби инро Маркс чунин шарҳ медиҳад:

«Одами калонсол аз сари нав кӯдак шуда наметавонад. Аммо магар ёро соддалавҳии кӯдак хушҳол намекунад ва кӯшиши худӣ ё магар лозим нест, ки ҳақиқати аслиаш дар пояи олии аз нав барқарор шуда бошад?... Ва барои чӣ кӯдакии ҷамъияти инсонӣ, ки вай дар он ҷо ҳамаи зебоихоро равнак меод, ҳамчун пояи ҳеҷ гоҳ такрорнашаванда моро бо дилрабоии абадии худ набояд мафтун кунад? Кӯдакони тарбиятнадида ва кӯдакони чун калонсолон доно ҳастанд. Бисёре аз халқҳои қадимӣ ба ин категория дохил мешаванд. Кӯдакони аз ҳар ҷиҳат бекаму қост юнониҳо буданд. Дилрабоии санъати онҳо, ки моро мафтун қардааст, ба пояи ҷамъияти тараққинокардашон, ки ин санъатро парваридааст, муқобил намеистад. Баръакс, дилрабоии санъат маҳсули пояи ҷамъияти тараққинокарда мебошад ва ин ҳарду ба ҳам зич пайваста аст, зеро муносибатҳои ҷамъиятии пухтанарасида, ки дар заминаи онҳо санъати дил-

¹ Н. Морохин. Хрестоматия по истории русской фольклористики, М., 1973, стр. 9.

² Ҳаҷмон асар, сах. 10.

³ Ҳаҷмон саҳифа.

⁴ Ҳаҷмон саҳифа.

... вучуд омад ва танҳо дар ҳамон замина ба вучуд омаданаш мумкин буд, ҳеҷ гоҳ аз нав такрор шуда наметавонад»¹.

К. Маркс таъкид мекунад, ки дар давраҳои таърихии минбаъда азнавзиндашавии баъзе шаклҳои санъати замони гузашта номумкин аст.

К. Маркс ва Ф. Энгельс гаштаю баргашта қайд мекунанд, ки эҷодиёти бадеии халқ бо ҳаёт ва таърихи халқ алоқаи зич дорад. Бинобар ин дар суруд, зарбулмасал, чистон, афсона ва латифаҳои халқӣ баъзе маълумотҳои ҷудогоноро оид ба замони гузашта пайдо кардан мумкин аст. Албатта, фокълор ҳуҷҷати аниқии таърихӣ набошад ҳам, вале дар он ба таври бадеӣ таърихи халқ инъикос ёфтааст. Ф. Энгельс дар китоби «Пайдоиши оила, мулки хусусӣ ва давлат» борҳо ба суруд ва афсонаю ривоятҳои халқӣ муроҷиат карда, аз онҳо дар хусуси дар Россия мавҷуд будани общинаҳои оилавие, ки сардорашон падарон буда, ба ҳамаи ҷавонзанон ихтиёри беҳудуде доштаанд, далелҳо пайдо мекунад.

Ба сифати материалҳои иловагии таърихӣ-этнографӣ истифода шудани асарҳои фольклориро дар «Диалектикаи табиат» ва дигар асарҳои К. Маркс ва Ф. Энгельс низ мушоҳида кардан мумкин аст.

К. Маркс ва Ф. Энгельс аҳамияти тарғиботии сурудҳоро, ки дар давраи авҷи ҳаракатҳои революционӣ ба вучуд омадаанд, нишон дода, қайд мекунанд, ки ин сурудҳо мазмун ва харақатҳои ҳаракатҳои революциониро ифода намуда, ба муттаҳидшавии оммаи меҳнатқашон ёри мерасонанд ва онҳоро дар мубориза барои озодӣ рӯҳбаланд месозанд.

Он асарҳои К. Маркс ва Ф. Энгельс, ки ба ҳаракатҳои революционии Европайи Ғарбии солҳои чилуми асри XIX мансубанд, пур аз иқтибос, ишора ва баҳодихӣ ба он сурудҳо мебошанд, ки онҳоро пролетариат дар солҳои болоравии ҳаракати революционӣ тараннум мекард.

К. Маркс ва Ф. Энгельс ба «Марсельеза» баҳои баланд меदिҳанд ва исрор менамоянд, ки «Марсельеза» суруди давраи революцияи буржуазии Франция буда, дертар ба суруди машҳури революционии пролетариати байналхалқӣ табдил меёбад.

К. Маркс ва Ф. Энгельс дар бораи бо назари танқидӣ омӯзгари фольклор. К. Маркс ва Ф. Энгельс омӯзиши эҷодиёти бадеии халқ ва нашри маҷмӯаҳои сурудҳои афсонаҳои халқиро кори муҳим медонистанд ва ҳар як маҷмӯаи фольклориро, ки дар замони онҳо ҷоп мегардид, бо мароқ мутолиа мекарданд. Вале асосгузори коммунизми илмӣ ба сифати маҷмӯаҳои асарҳои халқӣ диққати махсус медоданд ва бо ҳар саҳву хатоҳое, ки дар ин гуна маҷмӯаҳо роҳ меёфтанд, муносибати оштинопазир доштанд. Масалан, Ф. Энгельс соли 1839 таҳти унвони «Китобҳои халқии немис» мақолаи махсусе навишта, дар он яке аз

¹ Ҳамон салифа.

намояндагони маъруфи «Мақтаби романтикӣ» Иозеф Герресро барои он, ки ӯ дар маҷмӯаи бо номи «Китобҳои халқии немис» ҷои кунонидаи худ асарҳои фольклориро идеализация кардааст ва онҳоро нодуруст маънидод намудааст, танқид мекунад. Ф. Энгельс дар ин мақолааш бар хилофи мавқеи зиддиилмии романтикҳои немис аз тартибдиҳандагони ин гуна маҷмӯаҳо талаб менамояд, ки онҳо нисбат ба «китобҳои халқӣ» назари танқидӣ дошта бошанд, аз асарҳои фольклорӣ чизҳои интихоб кунанд, ки ба талаботи ғоявӣ ва эстетикӣ давр ҷавоб дода тавонанд ва бо муборизаи озодихонаи халқ мутобикат намоянд.

Ф. Энгельс вазифаи «Китобҳои халқӣ»-ро муайян карда гуфтааст: «Барои китоб номи китоби халқиро гирифтани шарафи бузург аст»... Барои ҳамин ҳам «Китоби халқӣ вазифадор аст, ки ҳангоми аз қори вазнини рӯзона баргаштани деҳқон ӯро андармон созад, шоду рӯҳбаланд намояд, маҷбур кунанд, ки ӯ меҳнати тоқатфарсоро фаромӯш кунанд, саҳрои сангини ӯро ба гулбоғи муаттар табдил диҳад; асари халқӣ вазифадор аст, ки қорхонаи қосиб ва зери ҷортоқи дилғиркунандаи шогирдро ба қасри мӯхташам бадал намояд ва маҷбубаи зебои ӯро дар намуди боз ҳам зеботар ва дилоротар нишон диҳад. Асари халқӣ инчунин вазифадор аст, ки ҳиссиёти ахлоқии ӯро муайян кунанд, ӯро барои эътироф кардани қувваи худ, ҳукуқи худ, озодии худ маҷбур намояд, мардонагӣ ва муҳаббати вайро нисбат ба ватан бедор кунанд»¹.

Ф. Энгельс чунин мешуморад, ки агар китоби халқӣ ба ин талабот ҷавоб дода натавонад, вайро аз нав қор қардан лозим аст.

Ба ақидаи Ф. Энгельс дар вақти аз нав қор қардани эҷодиёти халқ пеш аз ҳама, ҷиҳати ғоявӣ он ба ҳисоб гирифта шавад ва ҳеҷ гоҳ ба арзиши бадеии он ҳалале нарасад.

Ф. Энгельс аз латофати бадеии тақорнашавандаи санъати халқ лаззати зиёд мегирифт, вале ӯ аз ҳисоби мундариҷаи ғоявӣ ба «зебой» додашуданро тамомаи нолозим медонист.

Ба ҳамин тариқ К. Маркс ва Ф. Энгельс эҷодиёти халқро ҳеле чуқур, васеъ ва нозук омӯхта, ба он аз нуқтаи назари диалектикаи материалистӣ баҳо медоданд. Онҳо алоқаи ҷудошавандаи байни эҷодиёти бадеии халқ ва вазияти зиндагии халқро қайд намуда, ҳамеша таъкид мекарданд, ки офаридаҳои бадеии халқ шоҳиди безабони замони қадим нестанд. Эҷодкардаҳои халқ асарҳои дорон қувваи бузурги таъсирбахши эстетикӣ ва воситаи наҷиби тарбияи ғоявӣ-сиёсии омма мебошанд.

К. Маркс ва Ф. Энгельс дар фаҳмиши илмӣ қонуниятҳои

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве, Т. 1, стр. 559. (Тарҷумааш аз китоби А. Суфиев «Марксизм-ленинизм дар бораи фольклор», Душанбе, 1972 иқтибос шуд).

раққиёти маданияги бисёрасраи инсоният назарияи мустаҳкаме пайдо карданд. Дар асарҳои онҳо роҳҳои ба эҷодиёти бадеии замони гузаштаи халқ чӣ гуна муносибат доштани коммунизми илмӣ зикр ёфта, вазифаҳои барпосозии маданияти нави демократӣ, ки бо ҳаёт ва муборизаи меҳнаткшони алоқаманданд, муайян карда шудаанд.

В. И. Ленин дар бораи фольклор. Нуқтаи назари В. И. Ленин дар бораи адабиёти бадеӣ ва эҷодиёти даҳанакии халқ аз ақидаҳои фалсафӣ, сиёсӣ ва таърихӣ ӯ ба вучуд меояд. Суханони В. И. Ленин оид ба масъалаҳои халқияти санъат, адабиёт ва фольклор хусусияти амиқи партиявӣ дошта, ба кори муборизаи озодихонаи синфи коргар хизмат мекунад ва ба муқобили душманони марксизм равона карда шудаанд. В. И. Ленин дар сӯҳбати худ бо Клара Цеткин гуфта буд: «Санъат азони халқ аст. Вай бояд дар байни оммаи васеи меҳнаткшони чуқур реша ронад. Вай бояд ба ин омма фаҳмо ва маҳбуб бошад. Вай бояд ҳиссиёт, афкор ва иродаи оммаро муттаҳид карда, онҳоро ба по ҳезонад. Вай бояд аз байни омма санъаткоронро бедор кунад ва онҳоро ба камол расонад»¹

Дар ин суханони пурҳаяҷон ва фаҳмо хусусиятҳои муҳимтарини халқияти санъат: алоқаи он бо мубориза, бо орзуи омили омма, демократизми он, оммафаҳмӣ, дорони ғояи баланд будан, ҳақиқатнигорӣ ва роли тарбиявӣю ташкилотчиғии он муайян карда шудаанд.

В. И. Ленин ба мафҳуми «халқ» муносибати конкретӣ-таърихӣ доштанро зарур мешуморад. Ӯ зарур медонад, ки дар даврони гуногуни тараққиёти ҷамъияти инсонӣ моҳияти иҷтимоӣ, синфӣи ин мафҳум дар назар дошта шавад. В. И. Ленин калимаи «халқ»-ро аз рӯи он маънидод мекунад, ки ин ё он синф ва табақаҳои иҷтимоӣ дар муборизаҳои озодихоӣ чӣ хел мавқеъ доранд. Мафҳуми конкретии «халқ» ва моҳияти иҷтимоӣю синфӣи он ба хусусияти муносибати синфӣ ва ҳаракати революционӣ-озодихоӣ вобаста аст. Аз ин ҳулосае мебарояд, ки истеъмоли мафҳуми «халқ» бояд конкретӣ-таърихӣ, иҷтимоӣ-синфӣ бошад. Мафҳуми «эҷодиёти бадеии халқ»-ро низ ҳамин тавр фаҳмидан лозим аст. Вале мафҳуми фольклорро барои ҳамин даврони таърихӣ як хел ва ба таври умумӣ татбиқ кардан нодуруст аст. Хусусиятҳои иҷтимоӣ ва мураккаби эҷодиёти бадеии халқро, ки дар даврони гуногуни таърихӣ тағйир меёбад, ба назар гирифтани лозим аст².

Хангоми омӯختани процесси инкишофи эҷодиёти халқ таълимоти В. И. Ленин дар хусуси мавҷуд будани ду маданият дар дохили ҳар маданияти милли аҳамияти махсус дорад.

¹ Сб «Ленин о культуре и искусстве». М., 1956, стр. 425.

² В. Е. Гусев «В. И. Ленин о народе и проблемы фольклористики», «Русская литература». М., 1960, № 2

В. И. Ленин ба фикрҳои бардурӯғи реакционӣ, ки гуё дар давраи капитализм вучуд доштани маданияти ягонаи миллӣ имконнопазир бошад, зарба дода, худуди ду маданият, маданияти демократӣ ва маданияти синфҳои истисморкунандаро дар дохили ҳар як маданияти миллӣ равшан кард. У дар «Қайдҳои танқидӣ оид ба масъалаи миллӣ» ном мақолааш (1913) чунин менависад: «Дар ҳар миллати ҳозиразамон ду миллат ҳаст — мегӯем мо ба ҳамаи национал-социалҳо. Дар ҳар як маданияти миллӣ ду маданияти миллӣ ҳаст. Маданияти великоросии Пуришкевичҳо, Гучковҳо ва Струевҳо мавҷуд аст, — аммо маданияти великоросие низ вучуд дорад, ки бо номҳои Чернышевский ва Плеханов ифода ёфта аст. Дар маданияти украинӣ ҳам ҳамин гуна ду маданият ҳаст, ҳамчуноне ки ин дар Германия, Франция, Англия дар яҳудиён ва ғайра низ дида мешавад»...¹

В. И. Ленин дар ҳамаи асарҳои худ ба маданияти синфҳои истисморкунанда зид будани маданияти демократиро қайд намуда, чунин мегӯяд: «Дар ҳар як маданияти миллӣ гарчанде тараққинокарда бошанд ҳам, унсурҳои маданияти демократӣ ва социалистӣ мавҷуданд, зеро дар ҳар миллат оммаи меҳнаткаш ва истисморшаванда ҳаст, ки шароити зиндагонии вай ҳатман идеологияи демократӣ ва социалистиро ба вучуд меорад»². Аз ин ҷо ҳулосас бармеояд, ки на ҳамаи материалҳои фольклорӣ аз ҷиҳати ғоя ва бадеият як хел қимат доранд. Равияҳои пешқадам ва иртиқоиро дар фольклор ҷудо карда тавонида лозим аст. Ҳамаи он чизҳои аз байни халқ ҷамъкардашуда фольклор шуда наметавонанд. Моҳи декабри соли 1913 В. И. Ленин ба А. М. Горький навишта буд: «Фаҳмиши «халқӣ» дар бораи илоҳӣ ва қудрати илоҳӣ нодонӣ, чоҳилӣ ва торикии «халқӣ» мебошад ва ба «тасаввуроти халқӣ» дар бораи шоҳ ва дар бораи ҷину парӣ ба кашидан аз мӯи занҳо шабоҳат дорад»³.

В. Д. Бонч-Бруевич, ки он вақтҳо дар вазифаи коргузори Совети Вазирони халқӣ кор мекард, нақл мекунад, ки В. И. Ленин баъд аз Революцияи Октябр бо «Маҷмӯаи этнографии Смоленск» (тартибдиҳанда В. Н. Добровольский) ва маҷмӯаи афсонаҳои ҷамъкардаи Н. Е. Ончуков ва дигар китобҳои оид ба фольклор шипос шуда, чунин мегӯяд: «Ман ҳамаи ин китобҷаҳоро аз назар гузаронидам, ба назарам, шояд вақт ё хоҳише нест, ки ҳамаи инҳо ҷамъбаст карда шаванд, ҳамаи инҳо аз нуқтаи назари иқтимоӣ-сиёсӣ дида баромада шаванд. Охир, аз рӯи ин материал дар бораи орзую омоли халқ тадқиқоти аҷоиб навиштан мумкин аст. Бипед, — илова кард ӯ, — ана дар ин ҷо, дар афсонаҳои Ончуков, ки ман варақ задам, чизҳои аҷоиб ҳаст. Ана диққати адабиётшиносонамонро ба кадом масъалаҳо ҷалб кардан лозим аст. Ин эҷодиёти ҳақиқии халқ аст,

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20. Сталинбод, 1958, сах. 17.

² Ҳамаи асар, сах. 8.

³ Сб. «Ленин о культуре и искусстве», стр. 425.

ки дар рӯзҳои мо барои омӯхтани психологияи халқ хеле муҳим ва зарур мебошад»¹.

Ба қавли В. Д. Бонч-Бруевич В. И. Ленин «Қиссаҳои кишварии Шимол»-ро, ки аз тарафи Е. В. Барсов навишта гирифта шудаанд, аз назар гузаронида, ба сурудҳои андӯхгони «Сарбозӣ, сипоҳӣ, кироя» диққати махсус додааст. В. И. Ленин дар ин сурудҳои материали хеле пурқиматро мебинад ва дар онҳо ба таври аъло акс ёфтани низоми давраи арақчиевӣ — Николаро қайд менамояд.

В. И. Ленин махсусан ҳамон асари халқиро хеле пурқимат медонист, ки дар он рӯи озодихоҳии халқ ифода шудааст. Дар суҳанони В. И. Ленин, ки оид ба зарурати омӯхтани фольклор «аз нуқтаи назари иҷтимоӣ-сиёсӣ» ва ҳам кардани «сурудҳои лангони, рӯпӯшмонда, афсонаҳо, ҳаҷвияҳо» гуфта шудаанд, нишондоди хеле муҳими методологӣ ифода ёфтаанд.

В. И. Ленин шундиани сурудҳои халқиро хеле дӯст медошт ва худаш ба ҳаро иштирок мекард. «Интернационал», «Марсельеза», «Варшавянка», «Дар кӯрғони кӯҳани дашти васеъ», «Аз бандагии саҳту гарон дар азобам», «Фуррише дошт тӯфон», «Баҳри бошараф, Байкали муқаддас», «Дубинушка» ва «Рафикон, далерона қадам занед» аз сурудҳои дӯстдоштаи ӯ ба ҳисоб мерафтанд².

В. И. Ленин дар асарҳои худ аз зарбулмасал, мақол ва ибораҳои таъбирҳои халқӣ хеле васеъ истифода бурдааст.

Мулоҳизаҳои В. И. Ленин дар бораи фольклор ва муносибати ӯ ба асарҳои эҷодии даҳанакии халқ ба аҳамияти қалон моликанд.

МАКТАБ ВА РАВИЯҲОИ ФОЛЬКЛОРШИНОСӢ

Мақтаби мифологӣ. Дар ибтидои асри XIX дар Европайи Ғарбӣ, дегар дар Россия назарияе дар фолклоршиносӣ ба вучуд меояд, ки он бо номи мақтаби мифологӣ машҳур мегардад. Ин назария махсусан дар асарҳои романтикҳои немис бародарон Вильгельм (1786—1859) ва Якоб (1785—1863) Гримм ва муқаллидонии онҳо А. Кум, В. Шварц, В. Маннгардт, М. Мюллер ва дигарон хеле барҷаста ифода шудааст. Дар Россия намояндагони барҷастаи мақтаби мифологӣ А. Н. Афанасьев (1826—1871), О. Ф. Миллер (1833—1889), Ф. И. Буслаев (1818—1897), А. А. Котляревский (1837—1881) ва дигарон буданд. Назарияи мифологӣ ба баъзе асарҳои олими бузурги рус ва украин А. А. Потебня (1835—1891) низ таъсир расонидааст.

¹ В. Л. Бонч-Бруевич. «В. И. Ленин об устном народном творчестве» журн. «Советская этнография», 1954, № 4, стр. 120.

² Ниг.: «Воспоминание о Владимире Ильиче Ленине», ч. 1, М., 1956, стр. 250.

Пайдоиш ва инкишофи ин назария бо тараққиёти забоншиносӣ алоқаи зич дорад. Забоншиносон усули ба таври муқоиса омӯхтани забонҳои ҳиндуевропоиро пеш гирифта, нишон меоданд, ки халқҳои ба ин забонҳо гуфтугӯкунанда дар як замон халқи ягона буданд ва асли ватани онҳо Осиё мебошад. Онҳо дар натиҷаи ба Европа кучидан пароканда мешаванд, баъд оилаи забонҳои ҳиндуевропоӣ ба вучуд меояд, аммо осори забони ягонаи пешина каму беш боқӣ мемонад... Олимон наздикию хешин забонҳои славянӣ, германӣ, романӣ, юнонӣ, эронӣ, санскритӣ ва ғайраро ҳамин хел нишон меоданд. Дар баробари ин шабоҳати эпоси оилаи халқҳои ҳиндуевропоӣ низ аз тарафи онҳо нишон дода мешавад.

Моҳияти назарияи мифологӣ аз он иборат буд, ки вай ёдгориҳои эҷодӣ ба даҳанакии халқро, ки дар натиҷаи парастии офтоб ва дигар ҳодисаҳои табиат ба вучуд омадаанд, инъикоси тасаввуроти динии инсон мешуморид. Мувофиқи ин назария аз тасаввуроти динӣ гуфтор дар бораи қувва ва ҳодисаҳои табиат, мифҳо дар бораи худоён пайдо шудаанд. Олимон дар назди худ вазифа гузошта буданд, ки ривоятҳои динию мифологиро дар эҷодӣ ба даҳанакии халқ барқарор намоянд. Мифологҳо дар образҳои қаҳрамонони сурудҳои эпикӣ ва афсонаҳо ташхис ёфтани ҳодисаҳои гуногуни табиат: офтоб, осмон, рӯшноӣ, об, раъду барқ ва ғайраро медиданд ва зимистон, торикӣ, абр ва ҳоказоро душманони ин қаҳрамон мепиндоштанд. Масалан, баъзе мифологҳо ҷанги қаҳрамонро бо аждаҳо ҳамчун ҳодисаи табиат, ҷанги офтобу абр маънидод мекарданд.

Назарияи мифологӣ дар замони пайдоиши худ баъзе ҷиҳатҳои прогрессивӣ дошт. Вай масъалаҳои муҳими пайдоиш ва инкишофи эҷодӣ ба даҳанакии халқро ба миён мегузошт, ҳисси ҷустуҷӯро дар илм бедор мекард, доираи илмиро васеъ менамуд. Аммо назарияи мифологӣ асоси мустаҳкамҳои материалистӣ падошт, вай ба мероси қадимӣ яктарафа баҳо дода, дар назди он сар ҳам мекард, дар тадқиқи осори эҷодӣ ба халқ муносибати зиддитарихӣ зоҳир менамуд, тамоми боигарии эҷодӣ ба даҳанакии халқро ба тасаввуроти динии қадимзамон мепайшад. Ҳамаи он чизҳоеро, ки дар эҷодӣ ба халқ бо фикру андешаҳои деҳқонони муосир, бо ҳаёту муборизаи онҳо алоқаманд буданд, «вайроншуда», «харобшуда» медонист. Мифологҳо бо асарҳои худ хонандагонро аз масъалаҳои ҳаёти ҳозираи деҳқонон дур мекарданд, ки дар натиҷа худашон дар муайян кардани процесси ҳақиқии таърихӣ инкишофи эҷодӣ ба деҳи халқ очиз монданд.

Демократҳои революционии рус Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, М. Е. Салтыков-Щедрин мифологҳоро барои муносибати нодурусташон ба фольклори муосир, барои ба ҳар асарии эҷодӣ ба халқ рафтори ҷудогона надоштанишон ва дар

ин бобат хилофи таърих амал карданашон одилона танкид мекарданд.

Назарияи иқтибос ё мактаби муқоисавӣ-таърихӣ. Дар мубориза бо назарияи мифологӣ назарияи иқтибос ба вучуд омад. Тарафдорони машхури ин назария дар Европаи Ғарбӣ Т. Бенфей (1809—1881), дар Россия А. Н. Пыпин (1833—1904), В. Ф. Миллер (1848—1913) ва дар охири фаъолияти худ Ф. И. Буслаев (1818—1897) ва дигарон буданд. Тарафдорони ин назария вазифаи асосии худро дар он медонистанд, ки эҷодиёти даҳанакии халқҳои гуногунро бо роҳи муқоиса омӯзанд. Онҳо кушиш мекарданд, ки дар асарҳои фольклории халқҳои Ғарбу Шарқ сюжет, мотив, образҳои монанду наздикро ёфта нишон диҳанд. Камбудии асосии назарияи муқоисавӣ-таърихӣ аз он иборат аст, ки намоёндагони он асари эҷодиёти даҳанакии халқро аз заминаи миллӣ-таърихаш ҷудо мекарданд, хусусиятҳои миллиашро ба эътибор намегирифтанд. Муқоисаи далелҳои фольклорӣ дар миқёси байналхалқӣ танҳо дар асоси монандии зоҳирии сюжетҳо, мотивҳо, образҳо, ба ҳисоб нагирифтани шароитҳои иҷтимоӣ-таърихии пайдоиши онҳо ва сабабҳои шабоҳати онҳо барои муайян кардани процесси инкишофи таърихии эҷодиёти халқ натиҷаи дуруст ва фоидаи зиёд дода натавонист.

Мактаби таърихӣ. Аз охири солҳои 90-уми асри XIX дар фольклоршиносии рус мактаби таърихӣ мавқеи асосиро ишғол менамояд. Бузургтарин намоёндагони ин назария В. Ф. Миллер (1848—1913), М. Н. Сперанский (1863—1938), Н. П. Дашкевич (1852—1908) буданд. Онҳо мақсад доштанд, ки решаҳои таърихии сюжету образҳои фольклориро муайян кунанд. В. Миллер ва ҳамфикрони ӯ дар асарҳои худ кушиш мекарданд, ки он фактҳои таърихиро, ки дар дostonҳо, афсонаҳо ва дигар жанрҳои фольклор инъикос ёфтаанд, муқаррар намоянд. Намояндагони ин равияи фольклоршиносии бисёр фактҳои навро дарёфтанд, ҳулосаҳои пурқимат ба даст оварданд. Аммо онҳо хусусияти фольклорро ба ҳисоб намегирифтанд ва ба он эътибор намедоданд, ки фольклор инъикоси фотографияи фактҳои ҷудогона ва ҳодисаҳои зиндагӣ нест, балки вай факт ва ҳодисаҳои зиндагиро эҷодкорона ва дар шакли ҷамъбасти бадеӣ намудор месозад. Дар асарҳои онҳо воқеаҳои таърихӣ ва номҳо бо сюжет ва образҳои асарҳои фольклорӣ муқоиса карда шудаанд, вале алоқаи ҳақиқии эҷодиёти халқ бо процесси таърихӣ равшан нишон дода нашудааст.

Намоёндагони ин назария дар тадқиқоти худ ва дастуруламалҳои таълимиашон ба ақидаҳои реакционӣ ҷой дода, қайд мекунанд, ки ҳамаи ҷизҳои пурқимати фольклор аз тарафи синфҳои ҳоким ба вучуд оварда шудаанд. Роли халқ ҳамчун эҷодкори сарвати мадания аз тарафи онҳо ё тамоман инкор меёбад, ё паст зада мешавад. Масалан, В. Миллер тасдиқ мекунад, ки «деҳқонон охири нигаҳдорандаи» эпосҳои замонҳои гузашта

мебошанд ва «халқи авом» танҳо боқимондаи эпосҳои аз та-
рафи дигарон офаридашударо махфӯз медорад¹.

Яке аз ҳомиёни ашаддии ин ғояи реакционӣ В. Келтуяла
буд. Дар китобҳои дарсии барои мактабҳои олии навиштааш ӯ
чунин мулохизаро талқин мекунад, ки бавучудоварандаи ма-
данияти қадимии рус табақаҳои иҷтимоии болоии чамъият бу-
ланд. «Ҳамаи намуд ва ҷинсҳои эҷодиёти даҳанақӣ,— мегӯяд
В. Келтуяла,— на дар байни омма, балки дар байни табақаҳои
болоии он ба вучуд омадаанд»². Ба муқобили ин назарияи зид-
дилмин «арестократӣ» дар вақташ М. Горький баромад кар-
да буд³. Ин назария ба асарҳои баъзе фольклоршиносони со-
ветӣ низ бе таъсир намонда буд ва таъсири онро ҳатто ба дасту-
руламалҳои таълимии онд ба фольклор дар солҳои 20—30-уми
асри мо мушоҳида кардан мумкин аст.

Мактаби антропологӣ. Асосгузори мактаби антропологӣ
(ба ибораи дигар «назарияи хурӯии сюжетҳо») дар фольклор-
шиносӣ олими англис Э. Тейлор (1832—1917) ва олими шотлан-
дӣ Э. Лэнг (1844—1912) мебошанд. Соли 1871 асари Э. Тей-
лор «Маданияти чамъияти ибтидоӣ» аз ҷоп мебарояд. Э. Тейлор
дар асоси материали фаровон ба ҳулосае меояд, ки ҳамаи
халқҳо аз ҷиҳати зисту зиндагӣ, ахлоқ, дин ва эҷоди бадеӣ уму-
мияти бисъёре доранд. Шарҳи ин масъаларо Э. Тейлор дар уму-
мияти табиати одамӣ, рӯҳия ва тафаккур ҷустуҷӯ мекунад. Ӯ
чунин масъаларо ба миён меоварад, ки ҳамаи халқҳо дар про-
цесси тараққиёти худ давраҳои муайяни таърихро аз сар ме-
гузаронанд, сабаби ба ҳамдигар монандӣ пайдо кардани бисъ-
ёр сюжет, образ ва персонажҳои фольклорӣ дар ҳамин аст.
Концепсияи Тейлор дар замони худ аҳамияти прогрессивӣ дошт,
зеро вай олимони ба тадқиқи илмӣ материале, ки дар бораи
зисту зиндагӣ, афкор ва эҷодиёти бадеӣ бисъёр халқҳо (аз
ҷумла, «халқҳои ақибмонда») маълумот дода метавонист, ҷалб
мекард. Инкишофи маданиятро Э. Тейлор ҳодисаи қонунии ме-
донист, ки ҳар як халқ ба он саҳми худро мегузорад.

Назарияи антропологиро асарҳои илмӣ олими англис
Д. Фрезер бо материалҳои нав ғанитар гардониданд, ки яке аз
онҳо соли 1890 бо номи «Шоҳаи заррин» нашр шуда буд. Дар
Россия назарияи антропологӣ тараққӣ накард. Таъсири ин мак-
таби илмӣ танҳо дар осори тадқиқотии баъзе олимони (Н. Ф. Сум-
цов, А. И. Кирпичников) мушоҳида мешавад.

Ба эътибор гирифта нашудани робитаҳои маданӣ ва таъси-

¹ В. Миллер. Очерки русской народной словесности, М., 1897, стр. 18, 32, 52.

² В. Келтуяла. Курс истории русской литературы, ч. 1, кн. 2, СПб., 1911, стр. 8.

³ Ниг.: И. Дмитриков. Теория аристократического происхождения фольклора и ее реакционная сущность, журн. «Советская этнография», 1950, № 1.

Қисми дуюм

ЖАНРҲОИ ФОЛЬКЛОРИ ТОЧИК

ФОЛЬКЛОРИ МАРОСИМИ

Ҳар як халқ аз руи урфу одатҳои миллии худ маросимҳои аҷнабӣ дорад, ки ақсарияти онҳо бо онн, ақида ва тасаввуроти қадимии мардум алоқаманд мебошанд. Бо мурури замон, вобаста ба ҳодисаҳои гуногуни таърихӣ бисёр расму одат ва маросимҳо аз байн рафтанд, тағйир ёфтанд ва баъзеашон бо таъсири дин хусусияти динӣ гирифтанд.

Маросимҳои халқие, ки то замони мо расидаанд, ба се ҷуғҳ чудо мешаванд: **маросимҳои мавсимӣ, маросими тӯй** ва **маросими мотам**. Дар заминаи ин маросимҳо намудҳои гуногуни эҷодиёти бадеии халқ ба вуҷуд омаданд, ки онҳоро дар илми фольклоршиносӣ фольклори маросими меноманд.

Фольклори маросимҳои мавсимӣ. Маросимҳои мавсимие, ки дар байни тоҷикон маъмулу машҳур будаанд, аз инҳо иборатанд: маросими ҷашни Наврӯз (ё сари сол), маросими пешвозгирии баҳор: сайри гули лола, бойчечак, сайри гули сурх, маросими пешвозгирии айёми киштукор (ҷуфтбаророн, суманак), маросими ҳосилғундори, (хирманқуби, наслгирии ҳайвонот), ҳашар ва барфӣ.

Ҳамаи ин маросимҳо дар фаслҳои гуногуни сол вобаста бо фаъолияти меҳнати деҳқонон гузаронида мешудаанд, ки сабаби маросимҳои мавсимӣ ном гирифтани онҳо ҳам маълум дар ҳамин аст.

Дар рӯзҳои мо ин маросимҳо чун дар замонҳои пешина дар байни мардуми тоҷик мавқеъ надоранд. Ба сабаби дигаргуншудани ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва маънавии халқи тоҷик ақсарияти онҳо аз байн рафта, аҳамияти пештараи худро гум кардаанд.

Наврӯз. Наврӯз яке аз маросимҳои қадимтарини буда, дар байни халқҳои Шарқи Миёна ҳамчун ҷашни сари сол қанд

карда мешавад. Дар бораи таърихи пайдоиши Наврӯз дар осори олимони ва шоирони замони гузашта маълумотҳои судбахше мавҷуданд. Масалан, олим ва файласуфи бузург Абурайҳони Беруни бунёди ҷашнигирии наврӯро ба яке аз қаҳрамонони достонҳои эронӣ Чамшед писбат дода, чунин менависад: «Чун Чамшед барои худ тахт бисохт, дар ин рӯз ба он савор шуд ва чун ва шағии онро ҳамл карданд ва ба як рӯз ба кӯҳи Дамованд ва Бобул омад ва мардум барои дидани ин амр дар шигфт шуданд ва ин рӯро ид гирифтанд. Ва дастаи дигар аз эронӣён мегӯянд, ки Чамшед дар шаҳрҳои зиёд гардиш менамуд ва чун хост дар Озарбойҷон дохил шавад бар сарире аз зар нишаст ва мардум ба дӯши худ он тахтро мебарданд ва чун партави офтоб бар он тахт битобид ва мардум онро диданд, ин рӯро ид гирифтанд»¹.

Муҳаммад Наршаҳӣ низ дар китоби худ «Таърихи Бухоро» дар бораи ҷи тавр ҷашни гирифтани Наврӯз маълумот додааст. Ӯ мегӯяд, ки Наврӯро ҷи аҳли дарбор ва ҷи мардуми оми ҷашни мегиранд. Аввал дар ибтидои моҳи фаровардин деҳқонон, баъди панҷ рӯзи он муғон қайд мекунанд. Бинобар ин якеро «Наврӯзи кишоварзон», дигареро «Наврӯзи муғон» мегӯянд².

Дар «Наврӯзнама»-и Умари Хайём ҳам қайд шудааст, ки асосгузори ҷашни Наврӯз Чамшед мебошад. Сабаб ниҳодани Наврӯз он будааст, ки, — менависад муаллифи китоб, — чун бидонистанд, ки офтобро ду давр бувад. Яке он, ки ҳар сесаду шасту панҷ рӯзу рабъе аз шабонарӯз бо аввалин дақиқаи ҳамал боз ояд. Ба ҳамон вақту рӯз, ки рафта бувад, бади дақиқа патавонад омадан, ҷи ҳар сол аз муддате ҳаме кам шавад ва Чамшед он рӯро даръёфт, Наврӯз ном ниҳод ва ҷашни оин овард¹.

Аз рӯи гуфтаи Хайём офтоб дар сесаду шасту панҷ рӯз ду давр мезанад ва ин ду давр, ки ба охир расид, сол поён ёфта, моҳи ҳамал, яъне фасли баҳор сар мешавад, соли нав оғоз меёбад.

Дар бораи муддати ҷашни Наврӯз дар маъхазҳои асри миёна маълумотҳо гуногунаанд. Масалан, мувофиқи маълумоти Абурайҳони Беруни дар замони Сосониён Наврӯз шаш рӯз ид гирифта мешудааст. Ӯ қайд мекунанд, ки шох рӯзи аввалини Наврӯро дар мулоқот бо мардум, рӯзи дуюмро бо маҳсабдорону ашрофон, рӯзи сеюмро бо уламову фузало, рӯзи чорумро бо аҳли дарбор, рӯзи шашумро худӣ шох маҳсус қайд мекард. Бинобар ин рӯзи шашумро Наврӯзи бузург меномиданд. Шох дар Наврӯзи бузург тӯҳфаю инъомҳои аз музофоту вилоятҳо

¹ Абурайҳони Беруни Осор-ул-боқия Теҳрон, соли 1321 ҳиҷри (1943 милоди) сах 242

² Ниг. Муҳаммади Наршаҳӣ Таърихи Бухоро Париж, 1892, сах 14

³ Умари Хайём Наврӯзнама, сах. 89. Дар китоби «Омар Хайём» трактати, М., 1961

омадаро тантанавор қабул карда, қисми онҳоро ба мардум бахшида, ҳиссаи дилхоҳашро ба хазина меод¹.

Дар бораи чашни наврӯзи замони Сосониён ривояте низ ҳаст, ки мувофиқи он гӯё пеш аз Наврӯз марди хушандоме ба харамии шоҳ даромада, то субҳ шоҳро мунтазир мешудааст. Ҳамин, ки субҳидам шоҳ ўро медидааст, мепурсидааст:

— Ту кистӣ? Аз кучо омадаӣ? Номат чист ва чӣ меҳохӣ? Ба чӣ қор ба андарун омадаӣ ва бо ту чист?

Ў ҷавоб меодааст:

— Ман пирӯзам, номам муборак ва аз сӯи бахт омадам. Барои ту подшоҳӣ, некбахтӣ ва тандурустӣ хоҳонам ва соли навро бо худ овардам.

Пас аз ин гуфтугӯ марди меҳмон менишастааст ва дар назди шоҳ хон меоростаанд, ки дар он аз гандум, ҷав, нахӯд, кунҷид ва шолӣ ҳафтхӯшагӣ мегузоштаанд, баъд аз он шакар ва динору дирхам низ меовардаанд. Тӯхфаю инъомҳои аз вилоятҳо овардари ҳам пешкаш мекардаанд. Аввал вазир, баъд дигарон бо тӯхфаҳо назди шоҳ мебаромадаанд. Нонҳои гирдаи бузургеро, ки аз ин ғалладонаҳо мепухтаанд, дар назди шоҳ мегузоштаанд. Шоҳ поре аз нон шикаста меҳӯрдааст ва аз неъматҳои дигар меҷашидаасту мегуфтааст:

— Ин рӯзи нав аз моҳи нав, аз соли нав аст ва мо ниёзмандем, ки он чизро рӯзгор қухан кардааст, нав бикунем ва мардумро нақӯ бидорем.

Баъд аз он шоҳ ҳозирноро ба муносибати соли нав муборакбод мекардааст².

Яке аз русуми наврӯзӣ, ки ҳанӯз дар замони Сосониён вуҷуд доштааст, сабзонидани ғалла-дона мебошад. Мардум бисту панҷ рӯз пеш аз Наврӯз гандум, нахӯд, ҷав барин ғалла-донаҳоро ба миқдори муайян ва дар ҷойҳои махсус кошта меҷабзониданд. Аз рӯи сабзиши ғалла-донаҳо онд ба қорҳои деҳқонии худ пешбинӣ мекардаанд.

Дар ин ҳусус ривояте ҳаст, ки он ақидаи мардумро дар бораи хайру баракат ва неку бад шинос мекунад. Мувофиқи ин ривоят гӯё иблис хайру баракат ва фаровониро аз байни мардум дузда мебарад. Зиндагӣ ба нобудӣ дучор мешавад. Ҷамшед бо иблис мубориза мебарад ва бар вай ғолиб меояд. Одамон аз бадбахтӣ, ки иблис оварда буд, пачот меёбанд, хайру баракат, фаровонӣ дар ҳаёт қорӣ мегардад. Дар назари мардум аз Ҷамшед нур мебарад, ҷавоҳироти тоҷи сари Ҷамшед ҳамчун офтоб медурахшад, дарахтоне, ки хушк шуда буданд, аз нав сабз мешаванд. Мардум меғоянд рӯзи нав—Наврӯз омад. Аз ҳамон вақт дар арафани Наврӯз ғалла-донари махсус

¹ Ниг. Абӯрайҳони Берунӣ. Осор-ул-Боқия, сах. 246.

² Саид Нафисӣ. Таърихи чашни Наврӯз, маҷаллаи «Паёми навин». 1338, фарвардин, № 7, сах. 14.

кошта, месабзонидагӣ шудаид. Ин русум чун истикболи баҳор, соли нав—Наврӯз қарнхост, ки давом дорад.

Ин ривоятҳо, ки дар осори адибон, муаррихон ва олимони асри миёна зикр шудаанд, дар бораи таърихи пайдоиш ва ҷашнгирии Наврӯз ба мо маълумот медиҳанд ва муносибату назари аҷдодонамон нисбат ба Наврӯз ҷӣ гуна будааст, моро огоҳ менамоянд.

Агарчи ҷашнгирии Наврӯз ва муносибатҳои нисбат ба он доштаи одамон бо мурури замон, вобаста ба тараққиёти ҷамъият, дар натиҷаи таъсири дини ислом ва ҳукмронии истилогарони аҷнабӣ хеле тағйир ёфта бошад ҳам, гоյа асосии он, яъне ҳамчун иди умумихалқӣ қайд карда шудани он, ки ба пешвози баҳор, оғози киштукор, сари соли нав сурат мегирад, ханӯз боқӣ мондааст ва онро чун анъана одамони меҳнатӣ, аз ҷумла, то ҷикон бо расму русуми миллии худ ҳар сол бо номи Наврӯз ҷашн мегиранд.

Боёд қайд кард, ки дар ҳамаи маҳалҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна расму русумҳои оиди ҷашни Наврӯз як хел набудаанд. Масалаи, дар Фарму Дарвоз мардум дар арафаи Наврӯз бо хоки сафед ё оҳақ хонаҳои худро сафед мекардаанд, дар девори хонаҳо нақши ҳар гуна гулҳои мекашидаанд, дар зарфе ё ҷое гандум ё чавро месабзонидаанд, аз он суманак мепухтаанд ва сабзаи гандумро бо зарфаш дар рӯи хони наврӯзӣ мегузоштаанд.

Дар музофотҳои Хисор, Қаротегин, Қӯлоб ва дигар ҷойҳои мардум бегоҳии чоршанбеи охири сол дар майдонҷаҳо, чорраҳаҳо, ҷойҳои ҳамвор гулхан карда, пиру ҷавон аз болои оташ себорӣ меҷаҳидаанд ва хангоми ҷаҳидан «ранҷурию зардии ман аз ту, сурхию хуррамии ту аз ман» гуфта кӯзаи холи ва ё зарфи сафолиеро ба оташ партофта мешикастаанд. Вақте ки ба хонаашон бармегаштаанд, ба паси худ нигоҳ намекардаанд.

Дар ҳар ҷо маросими гулхан карда аз болои он ҷаҳидан ном доштааст. Чунончи, ин маросимро дар Қаротегину Мастҷоҳ «Чоршанбеи охирон» ва ё «Чоршанбеи сурук», дар Хучант, дар Косон (вилояти Андиҷон) «Сафарқочди» меномидаанд. Тоҷикони Косон дар кӯчаҳои калон гулхан карда «алас-алас, аз кулли бало халос» гуфта аз болои оташ меҷаҳидаанд.

Ин расму оини қадимӣ бо мақсади халосӣ аз нопокию зиён, дарду иллатҳои дар соли гузашта ҷаспида иҷро карда мешудааст.

Дар Бухоро ва Самарқанд ва дигар маҳалҳои тоҷикнишин дар арафаи Наврӯз бахшида ба духтарон маросими махсус ташкил мешудааст, ки он «бахткушоён» ном доштааст.

Дар Бухоро низ чунин расму одате будааст: пас аз оташфрӯзӣ хокистари гулханро духтари бахташбаста дар таги девор мерехтааст, баъд аз он вай ба назди дарвозаи ҳавлии худ омада, дарро мекуфтааст ва аз дарун овозеро мешунидааст, ки он мекуфтааст:

✓
-- Дарро кӣ мезанад?
Духтар ҷавоб медодааст:

-- Манам.

— Аз кучо омадӣ?

— Аз арӯси.

— Бо худ ҷӣ овардӣ?

— Тандурустӣ.

Пас аз ин расму одат, ки дар арафаи Наврӯз иҷро карда мешудааст, соли навро пешвоз мегирифтаанд.

Дар аксарияти маҳалҳои тоҷикистани Осиёи Миёна одате ҷорӣ будааст, ки дар арафаи Наврӯз муллоҳо ва баъзе одамони босавод, ки табиӣ шоирӣ доштаанд, бо номи «Идӣ» ва ё «Ҳафтсалом» ба ҷавонон шеъре навишта медодаанд ва ба ивазаш ягон чиз (хӯрокворӣ ё пул) мегирифтаанд. Мазмуни «Идиҳо» бештар динӣ будааст ва қисман мадҳи баҳор ва Наврӯзро доштааст. «Идиҳо»-ро дар зардолуоб тар карда, ҳамаи аҳли оила аз як коса менӯшидаанд. Дар ин расму одат ақидае ифода гардидааст, ки мувофиқи он шахси ин расму одатро бачо оварда аз ҳар гуна зиён ва иллат эмин мемондааст.

Ба истикболи Наврӯз рӯбучин мекардаанд, занҳову духтарон худро оро медодаанд, мардон, ҷавонон, кӯдакон либосҳои нав менӯшидаанд. Мардум зарфҳоро аз оби борон пур карда, менӯшидаанд ва худро бо он мешустаанд. Духтаракон бо сари луч дар зери борон истода 'суруд мехондаанд:

Борони ҳамал,
Ба муям амал,
Муям дароз кун,
Дарозу соз кун

Дар Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Хисор, Қўлоб, Қаротегину Дарвоз, Бадахшон ва маҳалҳои дигар мардум дар арафаи Наврӯз ба якдигар гулоб пошида, шарбату ширинӣ мечашонидаанд, кӯшиш мекардаанд, ки хони наврӯзиашон пурнеъмат ва аҳли хонавода пурҳаловат бошад. Дар ин рӯзҳо дар хона ягон чизи сиёхранро пеши назар намегузоштаанд. Дар назди дари хона ва ё дар рӯи ҳавлӣ гӯсфанд, буз ё хурӯси сафедро баста мемондаанд. Бо ин воситаҳо дар соли нав сафедбахтӣ, рӯзи сафед, равшанӣ, хурсандию саломатӣ, равшанӣю неки орзу мекардаанд.

Дар Осиёи Миёна якчанд сайргоҳи машҳур ва бузурге вучуд доштааст. Яке дар Бухоро буд, ки С. Айнӣ онро дар «Ёддоштҳо»-и худ тасвир кардааст. Сайри Наврӯз, ки бо номи «Иди сари сол» дар Хучанд ташкил мешудааст, низ хеле бошукӯҳу серодам мегузаштааст ва даҳ рӯз давом мекардааст. Ба муносибати ин ид мардум ба сохили дарёи Сир мебаромадаанд, баққолу баззоҳо дар он ҷо дӯконҳо месохтаанд, ҷойхонаву ошхонаҳо кӯчида мерафтаанд, косибону ҳунармандон моли худро ба фурӯш мебаровардаанд; як тараф дорбозӣ, як

тараф масхарабозӣ, як тараф гӯштингирӣ, бузкашӣ, чархуфалак, аспакбозӣ, карнаю сурнайкашӣ, донразанӣ, мусобиқаи хофизон, мушакпарронӣ, хуллас, тамоми хунару эҷодиёти халқ намоиш дода мешудааст.

Деҳқонони Хучанд баъди гузаронидапи «Иди сари сол» — Наврӯз маросими Ҷуфтбаророн ташкил меодаанд. Дар ин маросим онҳо аз рағани зағир чалпак мепухтаанд, ба шохҳои барзаговҳо равған мемелидаанд, бо нияти беофат шудани қорҳои деҳқонӣ ҳазориспанд дуд мекардаанд ва дар ин қор аз Бобои деҳқон мадад мепурсидаанд, барзагов, омор, мола ва дигар асбобҳоро ба киштуқор омода месохтаанд ва ғайра.

Дар идғоҳи Самарқанд—дар Афросиёб ҳам ҷашни Наврӯз дар давоми як ҳафта хеле бо тантана гузаронида мешудааст. Ин идро дар Қўлоб, Мўминобод ва Ховалинг низ бо номи «Сайри сол» қайд мекардаанд ва муддати он қариб ду ҳафта тул мекашидааст.

Дар «Сайри сари сол»-и ин маҳалҳо, ки дар «Тамашотеппа» ном ҷое воқеъ мегардидааст, аз тарафҳои Қаротегин, Дарвоз ва маҳалҳои дигар одами бисёр омада, дар бузкашӣ, гӯштингирӣ ва дигар мусобиқаҳо иштирок мекардаанд.

Занҳо ҷашни Наврӯзро дар ҷойҳои махсус алоҳида қайд мекардаанд. Масалан, ин идро онҳо дар Хучанд дар Чашмаарзанақ ном ҷои хушманзара, дар Бухоро дар ҷашмаи Айюб, дар Самарқанд дар Оби Раҳмат, дар Нурато дар кӯҳи Чилдухтарон мегузаронидаанд. Занон ва духтарон бештар рақсу бозихо, сурудҳои, чистон ва афсонагӯӣ, байтбарак, шеърҳои, ширинокӣ, дойразанӣ мекардаанд. Дар водии Ҳисор занони духтарон ба хонаҳои хешу табор ва ҳамқишлоқони худ меҳмон мешудаанд, ки онро «Идгардак» мегуфтаанд. Аз ҳар кучаву ҳар хона овози мусиқии суруд, рақсу бозихо шунда мешудааст. Дар Қаротегини Дарвоз ҷавонзанон ва духтарон дар боғҳо аргунҷак карда, дар атрофи он суруд меҳондаанд, мерақсидаанд.

Масалан, духтарони вилояти Қашқадарё ҳангоми ҷашнгирии Наврӯз ба аргунҷак савор шуда суруди зеринро меҳондаанд:

Ҳай, ҳай ҳаводора,
Барги сафедора
Тилло сузандона,
Нукра намақдона,
Як кўлча ҳалвоя,
Ҷонам таваллоя

Дар Хучанд шаби соли нав духтарон бештар ба болои бом ва ё ба ҷойҳои баланд баромада сурудҳои солинавӣ месаронадаанд. Тарзи сурудҳои онҳо коллективона, яъне ба тариқи хори умумӣ будааст ва як оҳанги мусиқии махсуси ҳамин суурдро доштааст, ки он аз ҷиҳати шеръият ба жанри ашӯла, ки ҳоси фольклори мардуми районҳои шимолии Тоҷикистон мебошад, монанд аст. Ҷунончи:

Эсуни дайро сангча,
Усуни дайро сангча,
Духтарҳои сатангча,
Соли нав муборак бошаде.

Ин хонанда аловгирак,
Вай хонанда аловгирак.
Келину қайно палавхӯрак,
Соли нав муборак бошаде.

Наврӯз дар Бадахшон се рӯз ид карда мешудааст. Дар Рошт-қалъа ва маҳалҳои дигар бачаҳо бегоҳӣ дар як ҷо ҷамъ омада чанд нафар болои бом мебаромадаанд ва аз равшан ба даруни хона ҳам шуда меғуфтаанд:

— Шугуни баҳор муборак!

Соҳибони хона ҷавоб меодаанд:

— Ба рӯи шумо муборак!

Баъд бачаҳо суруди наврӯзӣ мехондаанд:

Рузи Наврӯз асту фасли навбахор,
Боғу майдон ҳар тараф шуд лозор..

Пас аз ин бачаҳо суруди «Қилоғузғуз»-ро мехондаанд:

Қилоғузғуз, баҳор омад.
Бс юғу сипор омад.
Эй лақлаки саргардон,
Пеш омада аз майдон.
Қӯҳ баланду моҳ баланд,
Султон, баробар поя банд.
Тахтабанди гумбаз аст,
Тоҷи давлат бар сар аст.

Дунбӯи Наврӯз хуштар аст,
Шогуни баҳор муборак!

Соҳибони хона мепурсидаанд, ки бачаҳо ҷӣ талаб доранд. Яке аз бачаҳо рӯймолро дароз мекардааст. Соҳиби хона ба тариқи шодисна ба рӯймол ягон чиз бафта меодааст. Ҳамин тавр бачаҳо тамоми хонаҳои деҳаро давр зада, бо Наврӯз табрик мекардаанд ва тухфаҳо мегирифтаанд.

Расму одати дигаре, ки дар Бадахшон будааст, ин дар рӯзи ссюми иди Наврӯз аз гӯшти гӯсфанду гандуми нимкӯфта тайёр кардани таоме мебошад. Баъди тайёр шудани таом одатан мардинаи онла ба берун мебаромадааст. Вай пас аз чанд дақиқа дари хонаашро мекуфтааст. Занаш ё каси дигар аз ӯ мепурсидааст:

— Қист?

Манам, Ато,—ҷавоб меодааст.

¹ Қилоғузғуз номи паррандае будааст, ки дар аввали баҳор пайдо мешудааст. Қилоғузғузро дар ҷойҳои дигар шонасарак, пӯпишак, хӯт-хӯтак, худ-худ меноманд.

- Чӣ овардӣ?
 — Уштури қатор.
 — Бори уштурат чист?
 — Баракати Зебаку Ишкошим.

Мард ба хона даромада:

— Шогуни баҳор муборак!—меғуфтаасту ҳамаи аҳли хона-водаашро муборакбод мекардааст.

— Ба рӯи шумо муборак шавад,—гӯён зану фарзандонаш ва дигар аҳли хонаводааш ҷавоб мегардониданд. Зап як мушт орд гирифта, ба кифти ростии мард мепошидааст. Пас аз ин маросим аҳли оила ба хӯрдани таом шуруъ мекардаанд.

Мардуми Помир ба воситаи он расму одат орзу мекардаанд, ки дар соли нав маҳалҳояшон монади Зебаку Ишкошим серғаллаю пурнеъмат шавад, пой қадами Наврӯз ҳамчун орд сафед бошад, шодию хурсандӣ биёрад.

Ба ҳамин тарик, маросими пешвозгирии Наврӯз ва тарзи гузаронидани он дар районҳои Тоҷикистон бо истиқболи баҳор, меҳнат, кишукор, фаровонии ҳосилоти деҳқони, омили деҳқонон зич алоқаманд буда, ҳамчун ҷашни умумихалқӣ дар ҳаёти маънавии мардуми мо мавқеи муайяне ишғол намудааст.

Дар бораи Наврӯз, ки ҳоло бо қарори КМ Ҳизмати Ҷамъаиятҳои Тоҷикистон ва Ҳукумати ҶС Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар сол 21—22 март дар тамоми ғӯшаю қанори республикаи офтобнамон бо тантана ҷашн гирифта мешавад, шоирони замони гузашта ва ҳозира бисёр шеър сурудҳо эҷод кардаанд. Дар баробари ин дар фольклор ҳам асарҳои зиёде дар шакли байт, дубайтию рубоӣ, ғазал, ашӯла ва мухаммасу мураббаъ эҷод шудаи халқӣ дучор меоянд, ки дар онҳо Наврӯз ҳамчун рамзи оғози нек, зебӣ, сабзу хуррамай ва пурдамию зиндадилӣ васф карда мешавад. Чупончи:

Наврӯз шуду лолан хушранг баромад,
 Булбул ба тамоши дафу ҷанг баромад.
 Мурғони ҳаво ҷумла бикарданд парвоз,
 Мурғи дили ман аз қасди танг баромад.

Наврӯз расиду шоду хуррам гаштем,
 Аз рафтани даӣ ҷумла беғам гаштем,
 Дидему ҷашидем ба сад меҳнату ғам,
 Охир ба гули баҳор ҳамдам гаштем.

Наврӯз шуду омад ба таманно гули раъно,
 Пушида ба бар хилъати зебо гули раъно.
 Дар мавсими гул бодаи рангини чӣ хуш омад,
 Дар соғари зар рехт ба саҳбо гули раъно.

Ман рӯи туро бинаму Наврӯз кунам,
 Шабро ба сари санги сие рӯз кунам.
 Шабум ба сари санги сие рӯз нашуд,
 Чонакма фидои ёри дилеӯз кунам.

Оби раҳмат омаду Наврӯз шуд.
Боғ сабзу лола дилафрӯз шуд.
Ҳар кӣ аз ҷон хизмати устод кард,
Ёфт илму дар ҷаҳон фирӯз шуд.

Наврӯз шуду гул ба ҷаман ҷилвағар омад,
Аз пунбаи ҳар шоҳ нидон самар омад

Наврӯз шуду ҷумла ҷаҳон гашт муаттар,
Аз буй гулу сабзаву райҳону санавбар.

Наврӯзу навбахорон,
Фасли гул асту лола.
Булбул ба ҷуши мастӣ,
Қумрӣ ба оҳу нола.

Гули зардак, гули сиёҳгӯш,
Миёни сабза мезад ҷӯш,
Бихон, эй булбули хомуш,
Баҳори нав муборак бод¹.

Гули зардак дуранг афтод,
Миёни ҳору санг афтод,
Ба рӯи лола ҷанг афтод,
Баҳори нав муборак бод!

Баҳор омад ба се рузӣ,
Ба борони шабонрузӣ,
Аҷаб гулҳои наврӯзӣ,
Баҳори нав муборак бод¹.

Ҷуфтбаророн. Маросими мавсимии дигар Ҷуфтбаророн мебошад. Ин маросим ҳам қадимӣ буда, низ дар аввали баҳор гузаронида мешудааст. Фольклоршинос Р. Қодиров қайд мекунад, ки дар водии Қашқадарье вақти шудгори заминро мӯйсафедони пуртаҷриба ва саркорони деҳа муайян мекардаанд. Ба маросими Ҷуфтбаророн ҳамаи аҳли деҳа — зану мард тайёри медидаанд. Ҳар оила аз рӯи будааш таом мепухтааст. Мардон меҳмонхона ё масҷидро рӯфга тоза мекардаанд ва аз мардуми деҳа палос ҷамъ карда, ҷои нишаст меоростаанд. Пагоҳии рӯзи Ҷуфтбаророн ба он ҷо ҳар кас ҳар ҷӣ аз таомҳои пухтагиаш меовардааст. Пас аз ҷамъ омадани аҳли деҳа яке аз куҳансолони мӯътабар «кушоиши қор, баракату барор, Бобои деҳқон мададгор, яқатон ҳазор шавад» гуфта фотиҳа медодааст ва таомҳои омадаро ба деҳқонон—ҷуфтронҳо тақсим мекардааст. Рӯзи дигар деҳқонон ба барзаговҳо яктоӣ нон меҳӯронидаанд, ба шохҳои онҳо рағани зағир мемолидаанд. Инчунин барои зиёи нарасидан ҳазориспанд дуд карда онро «дафъи бало, дафъи бало» гуён дар гирду атрофи барзаговҳо давр мезанондаанд. Баъд барои шудгор қардани замин барзаговҳоро ба саҳро мебардаанд. Дар баъзе ҷойҳо ин маросим ба таври шиддӣ

¹ Онд ба тасвири муфассали ҷашнгирии Наврӯз ба китоби Р. Аҳмадов «Наврӯзи оламафрӯз» (Душанбе — 1978) муроҷиат карда шавад.

дуалӣ, дар худуди як ё ду оила гузаронида мешудааст. Рузи аввали заминронӣ танҳо ду-се хат заминро шудгор карда, ба он каме гандум ё чав кошта, бармегаштаанд.

Ҳангоми чамъ омадани худ дехконон дар бораи қору бори дехконӣ, ҳосилот, дарав, воқеаҳои солҳои гузашта нақлу ҳикояҳо мекардаанд, латифа ва аскиягӯй низ мешудааст, шеърҳои пандомез ва зарбулмасалҳои оид ба меҳнат, ғайрат, ҳосилот, бахту роҳат низ гуфта мешудааст.

Дар давоми маросими Чуфтбаророн барои иҷро ва истифода бурдани эҷодиёти даҳанакии халқ шаронти табиӣ ва талаботи муайяне пайдо мешудааст. Худи рӯҳбаландӣ, ҳаяҷон ва эҳсосоте, ки дар процесси маросим ба вучуд меояд, завқи бадеӣ ва хуруши эстетикӣ одамонро бедор мекардааст.

Суманак. Суманак маросими занона буда, бахшида ба пешвози баҳор, киштукори баҳорӣ ва Наврӯз гузаронида мешудааст. Дар рӯзҳои мо низ ҳодисаи аз тарафи баъзе оилаҳо ба таври индивидуалӣ ва бештар коллективона (чанд оила шарик шуда) гузаронида шудани ин маросим ҷой дорад. Тарзи пухтани суманак чунин аст: як миқдор гандумро тоза шуста ва дар сабад паҳн карда дар ҷое мемонанд, баъди чанд вақт гандум месабзад ва оро дар офтобруя мегузоранд, то ки реша ронда авҷ гирад. Оташдони калоне сохта ба он деги калоне мешинонанд. Дар вақти ба дег андохтани гандуми сабз яке аз занони кӯҳансоли мӯтабар ва «хушбахт» бо ҷӯби дарозе дегро кофта, барори қор, фаровонию оромӣ, сиҳатию хурсандӣ орзу карда, аз Момоҳавво мадад металабад. Ҳамин тавр занҳо дегро бо навбат муттасил кофта як шабонарӯз меҷӯшонанд. Ба назди дег мардон ва ҷавонони ба балоғатрасидаро роҳ на-медиханд.

Ҳавлӣ намуди идона мегирад. Палосу кӯрпачаҳо паҳн карда мешаванд, ба рӯи дастархон ҳар кас ҳар чӣ аз таомҳо оварда мемонад. Ҳамсояҳо, ҳешу табор ва шиносҳо чамъ шуда муддати як шабонарӯз, яъне то пухтани суманак, ҳикоягӯй, рақсу бозӣ ва сурудхонӣ мекунанд.

Баъд аз пухтани суманак вайро ба тамоми аҳли деҳа тақсим карда медиҳанд.

Аз рӯи материалҳои чамъкардаи фольклоршинос С. Норматов ин маросимро мардуми Афғонистон низ хеле ботантана мегузаронидаанд. Он лаҳза ҷолиби диққат аст, ки дар Афғонистон ҳангоми ҷӯшидани деги суманак фақат як нафар дегро кофта менстодааст, дигарон бошанд дар атрофи дег давра истода, суруди махсуси «Суманак»-ро бо оҳанги фарам тараннум мекардаанд. Шакли тараннуми суруди «Суманак» ин тавр будааст: як кас бандҳои сурудро мехондааст, дигарон бошанд баъди ҳар як банд нақароти зеринро такрор мекардаанд.

Саманак дар ҷӯш
Мо капча¹ заним,

¹ Капча — белча.

✓

Дигарон да хоб.
Мо дафча! заним.

Маросимҳои дигари баҳорӣ, монандӣ: сайри гули лола, сайри гули сурх, сайри гули биҳӣ ва ғайра хусусияти маҳаллӣ дошта, дар ин ё он маҳалли Тоҷикистон ба таври анъана гузаронида мешудаанд.

Сусхотун. Ин маросим ба цикли маросимҳои баҳорӣ, Наврӯз ва ё соли нав дохил намешавад. Маросими Сусхотун гарчанде бо корҳои деҳқонӣ ва зироат алоқаманд аст, аммо ташкили гузаронидани он ба талабот вобаста мебошад. Солҳое, ки борон дар сари вақт намеборидаасту дар патиҷа кишукор, зироат ва ҳосилот дар зерӣ хатар мемондааст, маросими «Сусхотун» гузаронида мешудааст. Мувофиқи ақидаи мардуми деҳот маросими Сусхотун борон меовардааст. Ин ақида, ки аз замони қадим дар байни тоҷикон мавҷуд аст, асоси анимистӣ дорад.

Маросими Сусхотунро занон ташкил меодаанд. Фольклоршинос Р. Қодиров қайд мекунад, ки дар водии Қашқадарӣ ҳаёти хушксоли занон чамъ шуда ва бо маслиҳат як нафар пиразани аз падару модар яккаву ягонро ёфта, ӯро розӣ мекунонидаанд, ки сусхотун шавад ва ба мардум кори хайре кунад. Баъд як гурӯҳ занон ба сари пиразан рӯймол партофта, ӯро сурӯдхонон кӯча ба кӯча ва дар ба дар давр мезанонидаанд. Як нафар аз занҳо, ки уивони «Сарбайтхон»-ро доштааст, бо овози балаид бандҳои суруди «Сусхотун»-ро мехондааст, дигарон баъди ҳар як банди суруд «Сусхотун-а, сусхотун!» мегуфтаанд. Чунони:

Сарбайтхон: Борон борад зибаида,
Алаф шавад бузанда!
Дигарон: Сусхотун-а, сусхотун!
Сарбайтхон: Бузон хӯранд, шир диҳанд,
Шира ба кампир диҳанд
Дигарон: Сусхотун-а, сусхотун!
Сарбайтхон: Кампир хӯрад, сер шавад,
Дарду ранҷаш нест шавад.
Дигарон: Сусхотун-а, сусхотун!

Мардуми деҳа ба сусхотун об пошида, як миқдор ҷав, гандум, курут ва ё дигар хел хӯрокворӣ меодаанд, ки он баъд ба кампир сусхотуншуда ҳамчун инъом тақдим карда мешудааст.

Маросими Сусхотун дар ҳар ҷо ҳар хел гузаронида мешудааст. Фольклоршинос Р. Аҳмадов нақл мекунад, ки дар водии Сурхондарёю Қашқадарӣ яке аз иштироккунандагони маросим либоси ҷаида пӯшида ва хӯсае ба даст гирифта, ба зерӣ тарнов мефафтааст, дигарон:

Сустохотун, сусхотун,
Алафакон ташна мондаид,
Кампиракон гушна монданд...

гӯён суруд хонда ба сари он зан об мерехтаанд, Дар Кӯлоб ва Фарм ин маросимро «Ашаглон» мегуфтаанд ва хангоми гузаронидани он суруди зеринро мехондаанд:

Ашаглони ростина,
Аста бичунбон остина,
Ғаллаи савзум қоқ шид,
Як бор бирез боруна.

/ Дар баъзе ҷойҳо бо сурудҳои зани сусхотуншавандаро ба лаби дарӣ бурда, ба об пахш мекардаанд, сусхотун кӯшиш мекардааст, ки аз дасти занҳо халос шавад, вале ўро то нагирӣяд, аз об берун намекардаанд. Гӯё ҳар қадаре, ки сусхотун бисёртар гирья карда, ашк резад, ҳамон қадар борон зиёдтар мборидааст. Агар баъди гузаштани маросим борон борад, ба зани сусхотуншуда пул ва ҳар чӣ чамъ карда меводаанд. /

Дар ҷойҳои дигар адате пиз будааст, ки мувофиқи он одамон чизҳои пурқимати бойҳои хасисро дар дарӣ пинҳон карда, онҳоро ба ҳашму ғазаб меовардаанд ва он чизҳоро танҳо баъди боридани борон ба соҳибонашон бармегардониданд. Дар баъзе ҷойҳо дар рӯзи маросим занҳо дар лаби дарӣ чамъ омада, «ҳалиса» («ҳариса») мепухтаанд ва онро «оши борон» меномиданд.

/ Ба маросими Сусхотун занони одамони бадавлат ва «калоншаванда»-ҳои деҳа иштирок намекардаанд. Азбаски анборҳои онҳо пури ғалла будааст, мардуми бечора ба онҳо нафрат доштаанд. Ба мақсади ифода кардани нафрати худ занҳо аз байнашон як зани сиёҳчеҳраро ёфта, вайро ба сурати зани бой дароварда ва ба остинаш ҷубе халонда, дар ба дар, кӯча ба кӯча гардиш дода, суруди зеринро мехондаанд:

Сусхотуна-сусхотун!
Хони анбордор сузад!
Хони деҳкон пур шавад!
Сусхотуна-сусхотун!

Дар баъзе маҳалҳо маросими Сусхотунро мардон ташкил мекардаанд. Ба яке аз мардон либоси занона пушонда, ба сараш рафида мегузоштаанд ва ин сурудро тараннум мекардаанд:

Сусхотун, султон хотун,
Синахош майдон хотун.
Ба сусхотун чӣ даркор?
Борони шарросӣ даркор!

Баъд аз ин ўро гардиш дода, ба сараш аз кӯзаҳо об мерехтаанд. Дар баъзе ҷойҳо ба сифати сусхотун хӯсаи занро истифода мекардаанд.

Инчунин сангуштеро ба пояш ресмон баста, ба об мспартофтаанду дар мех ё дарахт баста мемондаанд. Танҳо баъли боридани борон сангуштро раҳо меводаанд. Гуё бо талаби сангушт борон меборидааст.

Суруди «Сусхотун» вариантҳои гуногун дорад, ки матни зерин низ аз ҷумлаи онҳост:

Борон борон, сусхотун,
Борон равон, сусхотун,
Гандумако ташна мондай,
Гудакако гушна мондай,
Алафако сӯзон шидай,
Бузголако ҳайрон шидай,
Борон борон, сусхотун,
Борон равон, сусхотун.

Маросими дарав ва хирманкӯбӣ. Дарав ва хирманкӯбӣ маросими тобистонӣ буда, ба ғунучини ҳосилот вобастагӣ дорад. Маълум аст, ки дар замони феодализм дарави гандум ва кӯфтани он яке аз марҳилаҳои душвортарини процесси корҳои хоҷагии кишлоқ ҳисоб мешуд, ки онро бе дастҷамъии ҳамдигар ва ҳашар анҷом додан мумкин набуд. Бинобар ин маросими дарав ва хирманкӯбӣ дар бисёр маҳалҳо ба ҳукми анъана даромадааст.

Даравгарон ва ҳашарчиён ба сарондану нақл кардани асарҳои халқӣ машғул мешуданд, ки низ ба сабук ва осон шудани меҳнати онҳо ёрӣ мерасонид, Илова бар ин сарондану нақл кардани асарҳои халқӣ одамонро руҳбаланду ғайратманд карда, ба онҳо завқи эстетикӣ мебахшид.

Яке аз сурудҳои, ки дар давоми дарав иҷро карда мешудааст, «Ман доғ» мебошад. Ин суруд ҳам коллективона ва ҳам дар танҳои хонда мешудааст. «Ман доғ»-и коллективӣ одатан вақтҳои ҳашар хонда мешудааст ва дар хондани он бештар шахсони хушовоз иштирок мекардаанд. Аз байни онҳо як нафар мегуфтааст:

Хе, алло, ёре, ман, доғам, ё дӯст!
Мандогӯйҳои дигар ба ӯ ҳамроҳ шуда мегуфтаанд:
Хе, алло, ҳе, алло, ёре, ман доғам ё дуст!...
Саркардаи суруд мегуфтааст:
Гандумаки худруй дарав мекардуме,
ман доғам, ё дӯст!

Д и г а р о н:

Хе, алло, ёре, ман доғам, ё дӯст!...
С а р к а р д а и с у р у д:
Ба холи снӣи ёр ҳавас мекардуме,
ман доғам, ё дӯст!

Д и г а р о н:

Хе, алло, ҳе, алло, ёре, ман доғам, ё дӯст!
С а р к а р д а и с у р у д:
Ин беи баланд сарғаш қорхонае,
ман доғам, ё дӯст!

Д и г а р о н:

Хе, алло, ёре, ман доғам, ё дӯст.

Дар суруди мазкур на фақат санъати параллелизми мазмунӣ (дар байтҳои якум, дуюм ва сеюм), ки он ғояи ҳар мисраъро дар пайвастагии узвию мантиқии байтҳои пурқувват месозад, мушоҳида мешавад, балки рӯҳияи образи хирманкӯби мазлум низ хеле барҷаста тасвир шудааст.

Дар сурудҳои хирманкӯбон мазмунҳои ишқӣ, шикоят аз бевафой, баёни ҳасби ҳол ва монанди инҳо низ ифода ёфтаанд. Одатан ин навъ сурудҳо дар асоси ин ё он жанри лирикии халқӣ (байт, рубоӣ, ғазал ва ғайра) бо илова карда шудани суханони хоси аъъанавии хирманкӯбон «майда-майда хӯп» шакл мегиранд. Масалан, асоси суруди зерин рубоӣест, ки он дар шакли аслии худ низ суруда мешавад:

Нигоро, аз дур дидию ханда кардӣ-е
майдае, майдае, майдае,
Ба сад нозу карашма банда кардӣ-е,
майдае, майдае, майдае,
Накардӣ аз таи дил ошногӣ-е
майдае, майдае, майдае,
Миени чӯраҳо шарманда кардӣ-е,
майдае, майдае, майдае,

Аммо дар суруди зерин рубоӣ ва дубайтиҳо ба таври алоҳида истифода шуда, байтҳои махсус ва доимии хирманкӯбон ҳамчун нақарот баъди ҳар банд бо оҳанги аъъанавиашон таъриф намешаванд:

Нақарот:

Майдо, э майдо,
Майдо кардӣ, майдо.
Майдо, э майдо, чоиваронум, майдо!
Майдо, э майдо, хаивононум, майдо!
Рафтум ба саролушта, ба саҳрои чунун,
Дидум Лайло, нишаста дасто пури хун.
Гуфтум:— Лайло, чӣ доғ дорӣ дар дил?
Ахволи дили Лайло бидонад Мачнун.

Нақарот:

Шави маҳтов ранчурӣ кашидум,
Чилими нуқрагӣ ҳолӣ кашидум,
Чилими нуқрагӣ дар дасти мо нест?
Магар занҷири ёр дар пой мо нест?...

Агар хирманкӯб рубоӣ ва дубайтиро ҳар чӣ қадар зиёд донад, мумкин аст, ки суруд ҳамон қадар давомдор ва дароз шавад.

Барфӣ. Дар байни тоҷикон одате буд, ки баробари боридани барфи нахустин ёру чӯраҳо, оилаҳо ба ҳамдигар мактуб-барфӣ фиристода, орзуи худро ифода мекарданд. Супоридани барфӣ қоидаю тартиби муайяне дошт. Барфиро шахсан ба қасе супурдан лозим аст, ки он ба унвони ӯ навишта шудааст. Агар шахси супоранда бо барфӣ овардаш фош ва дастгир наша-

намоём. Аз рӯи баъзе тадқиқотҳои илмӣ ва материалҳои зиёди фольклори маълум мегардад¹, ки дар тӯи арӯсии мардуми маҳалҳои гуногуни тоҷикнишин баробари ҷой доштани ҳодисаҳои ҳамрангу муштарак тафовути зиёде низ мавҷуд аст. Ин тафовути махсусан дар вақти дида баромадани марҳилаҳои тӯӣ ба назар мерасад.

Маросими тӯи арӯсии тоҷиконро асосан ба се марҳила ҷудо кардан мумкин аст. /

1. Марҳилаи пеш аз тӯӣ, ки ба он хостгорӣ, ноншиканон, фотиҳа, парчабуррон, ҷомабуррон, маслиҳатшӯӣ, тӯйбарон ва сурфакушоён, ҷамъомади духтарон, ҳинобандон, тайёр намудани арӯсу домод ба тӯи калон: саршӯёну мӯйбофон, сартарошон, саллабандон, либоспӯшон дохил мешаванд.

2. Марҳилаи тӯи калон, ки ин аз никоҳ, домодбиёрон, зиёфати тӯӣ, ба хонаи домод гуселкунонии арӯс, нақшгӯии мардон, ёр-ёргӯии занон, рӯбинон иборат аст.

3. Марҳилаи баъди тӯи калон, ки ба он ҷойгундорон, торканин, домодталабон, келинталабон дохил мешаванд.

Рақсу бозию сурудҳои, яъне истифодаи фольклор одатан аз тӯи фотиҳа сар мешудааст. Тӯи фотиҳа баъд аз хостгорӣ ва ноншиканон гузаронида мешавад. Масалан, фольклоршинос Р. Қодиров қайд мекунад, ки дар водии Қашқадаръё тарафи домод аҳли деҳаро ба хонааш даъват намуда зиёфат медиҳад. Меҳмонон зиёфатро хӯрда, ба саҳни ҳавлии тӯйдор мебароянд. Чизу чораи барои тӯӣ тайёр кардари ба хару аспҳо бор карда, ба хонаи арӯс мераванд. Доирадастону сурпайчиён савту оҳанги шухеро менавозанд, дигарон қарсақзани карда, суруди «Хӯӣ, бале»-ро мехонанд, се нафар ҷавонписар мерақсанд:

Хофизон: Кокулат андархаму ҳар як хамаш сад аҷдаҳор.

Дигарон: Хӯӣ, бале!

Хофизон: Руи ту барги гулу чашмони ошиқ интизор.

Дигарон: Хӯӣ, бале!

Хофизон: Кокулатро дар сарат беҳтар аз он гул дидаам.

Дигарон: Хӯӣ, бале!

Хофизон: Ҳар ду зулфони туро монанди сунбул дидаам.

Дигарон: Хӯӣ, бале!

Хофизон: Ҷононаи нағзи ман.

Дигарон: Хӯӣ, бале!

Хофизон: Бодоми думағзи ман.

Дигарон: Хӯӣ, бале!

Хофизон: Бодом, ки ду мағз дорад,

Хофизон: Ку ҷураи нағзи ман?

Дигарон: Хӯӣ, бале!

¹ Ниг.: Н. А. Кисляков. Семья и брак у таджиков, М.-Л., 1959, Р. Қодиров. Фольклор маросимии тоҷикони водии Қашқадаръё. Душанбе, 1963; Х. Г. Ишанкулов. Брак и свадьба у населения Ходжента в новое время. Душанбе, 1972; Ф. Зехниева. Свадебные песни таджиков. Автореферат кандидатский диссертации. Душанбе, 1972. Ф. Зехниева. Сурудҳои маросими тӯи тоҷикон, Душанбе 1978.

Ҳамин ки ба хонаи арӯс расиданд, дар ҷои васеъ давра гирифта, сурудхонию рақсу бозӣ, дойразанию сурнайनावозиро давом медиҳанд. Тарафи арӯс онҳоро пешвоз гирифта: «Ба нияти нек, бахташон сафед, ризкашон фаровон шавад» гӯён ба сари тӯйовардагон орд мепошанд. Духтардор тӯй овардагонро зиёфат карда ба хешони наздики домод ҷома мепӯшонанд.

Чамъомади занону духтарон, ки ҳинобандон номида шудааст, дар арафаи никоҳ дар хонаи орододашудаи арӯс мегузаштааст. Дар ин чамъомад рақсу бозию мусиқӣ, аскиягӯӣ, шеърҳои мавқеи махсус доштааст. Аз ҳар кас, ки дар он чамъомад иштирок мекардааст, хоҳиш карда мешудааст, ки ё суруд ҳонад, ё ракс кунад ва ё ягон ҳунаре нишон диҳад. Ин корро аввал занони солхӯрдаи шӯҳтабиату ширинкор сар мекардаанд. Намунаи сурудҳои ҳазломез, ки дар ҳамин чамъомад хонда мешудаанд, ин аст:

Давидеме, давидем,
Усми сиёҳ харидем,
Ба қоши келин молидем.
Келин дар болохона,
Домод дар меҳмонхона,
Домод аспаша об дод.
Келин зулфаша тоб дод.
Келина бурдем сой катӣ,
Аспи алон бой катӣ,
Таги дари Ҷуғлоӣ катӣ!
Сандуқчекоӣ ҷой катӣ.

Дар баъзе маҳалҳо арӯс либосҳои нав пӯшида, бо ду-се нафар дугонаҳояш деҳаро давр мезадаасту дугонаҳояш ва духтаронро ба тӯй хабар мекардааст. Духтарон ба арӯс ҳамроҳ шуда; аз пасаш дойразанӣ, сурудхонӣ, кафкӯбӣ, рақсу бозикунон ба хонаи арӯс меомадаанд. Дар ин вақт тарафи домод ҳам (чавонзанону духтарон) бо дойразанию рақсу суруд кӯчаҳои деҳаро давр зада, духтаронро ба хонаи домод хабар мекардаанд. Дар хонаи домод ҳам баъзи занону духтарон ташкил мешудааст. Дар ин чамъомадҳо суруди зеринро меҳондаанд:

Ҳофизон: ...Аз Қаробог омадӣ,
Сина ба доғ омадӣ.
Дигарон: Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ
Ҷонам фидои Лайлӣ.
Ҳофизон: Мӯрчамӣён духтарак,
Ҷигаркабоб омадӣ.
Дигарон: Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ
Ҷонам фидои Лайлӣ.
Ҳофизон: Ман меравам ба бозор
Ғапата бигӯ, ҷураҷон.
Дигарон: Ҳай, лола, лола, лола
Ҳусни чавон пиёла.
Ҳофизон: Ҳалқи тилло оварда,
Ба гӯшакам андозед.

Д и г а р о н : Хай, лола, лола, лола,
 Хусни чавон пиёла.
 Х о ф и з о н : Ман меравам то Бухор
 Гапата бигу, чурачон.
 Д и г а р о н : Хай, лола, лола, лола,
 Ангур дар боғи хола.
 Х о ф и з о н : Курти атлас харида,
 Шоҳи, кимхоб биёред.
 Д и г а р о н : Хай, лола, лола, лола,
 Ангур дар боғи хола.
 Х о ф и з о н : Ман меравам то Хисор,
 Гапата бигу чурачон.
 Д и г а р о н : Хай, лола, лола, лола,
 Хусни чавон пиёла.
 Х о ф и з о н : Сурми сиёҳ харида,
 Марчони боб биёред.
 Д и г а р о н : Хо, Лайли, Лайли, Лайли
 Чонам фидон Лайли.

Дар чамъомади духтарон шеърхонӣ, байтбарак низ мавқеъ доштааст, ки мисраъҳои зерин аз ҷумлаи ҳамин гуна шеърҳо мебошанд:

Ш а х с и я к у м : Чашмак занамат, дар гӯшан бом ой,
 Сад ҳила кунам, то ин ки ба дом ой.
 Ш а х с и д у о м : Ман дом кашам, дона бичошам бари ту!
 Ш о я д , к и б а бӯи дона дар дом ой.
 Ш а х с и с е ю м : Эй чӯра, биё, хардуямо чӯра шавем,
 Ш о я д , к и б а я к либос пӯшида шавем.
 Ш а х с и ч о р у м : Дар тори ҳаво ситораҳо бисъёр аст,
 Дар тори ҳаво ситораи кӯша шавем.
 Ш а х с и п а н ч у м : Шинам, шинаму ба ёд орам ман туро,
 Берун раваму агар бикобам ман туро.
 Ш а х с и ш а ш у м : Дар нугаки бом шишта ту нақш медӯзӣ,
 Калпоқата қач монда, маро месӯзӣ.

Дар арафаи тӯй дар Кӯлоб, Фарм ва Дарвоз хангоми саршӯён занҳое, ки вазифаи саршӯии арӯсро ба зимма гирифтаанд, суруди зеринро мехондаанд:

З а н х о : Гуларӯсак, сар бишӯй,
 Пага ваъдай рафтанай.
 А р ў с : Сарма шуста чӣ кунум?
 Ношустагим бехтарай.
 З а н х о : Гуларӯсак, курта бипӯш,
 Пага ваъдай рафтанай.
 А р ў с : Курта пӯшида чӣ кунум?
 Нопуштанум бехтарай...

Баъд арӯс сарашро шуста истода мегуфтааст:

Ш у я к - ш у я к о н у м е , с а р ш у я к о н у м е ,
 О с т а ш о н а к у н е , н а р е з а м ў я к у м е .

Дар маросими маҳсуси сартарошии домод дар Ҳисор суруди зерин хонда мешудааст:

Я к н а ф а р : Қад баланд, қомат баланд, гардан дарозӣ мекунад.

Х а м а : Устои ланги сартарош,
 Сара покиза тарош
 Я к н а ф а р : Дар миёни ҳарду кошаш хол бозӣ мекунад.
 Х а м а : Устои ланги сартарош,
 Сара покиза тарош!
 Я к н а ф а р : Дар миёни ҳар ду қош холро даме ором нест.
 Х а м а : Устои ланги сартарош,
 Сара покиза тарош!
 Я к н а ф а р : Субҳи содик медамад, дар дидаи мо хоб нест.
 Х а м а : Устои ланги сартарош,
 Сара покиза тарош!

Чунон ки аз натиҷаи ҷустуҷӯҳои фольклоршиносон маълум мегардад, дар Қаротегин ва деҳаҳои атрофи он вақти ба хонаи домод гуселонидани арӯс дар лаҳзаҳои хайрухӯшии ва видоҷунии аз тарафи хешовандону дугонаҳои арӯс суруди зерин иҷро карда мешудааст:

Гул равонай, мерава,
 Арӯс меҳмонай, мерава,
 Ӯру дугонаш, гирья кунед,
 Роҳати ҷонай, мерава.

Дар тӯйҳои Кӯлоб чанд суруди махсус низ аз тарафи модар дар ҳамин лаҳза хонда мешудаанд, ки аз ҷиҳати мазмун андӯхгин ва хеле самимӣ мебошанд:

Ту меравӣ аз хона, хамира кӣ рост мекина?
 Ӯар лаҳза пеши оча кӣ шишта ноз мекина?
 Гулма бурдане, баргаки гулма бурдане,
 Аз миёни духтаро рӯмолдӯзма бурдане.
 Гулма бурдане, баргаки гулма бурдане,
 Аз миёни духтаро ҷомадӯзма бурдане.
 Гулма бурдане, баргаки гулма бурдане,
 Аз миёни духтаро токидӯзма бурдане.
 Гулма бурдане, баргаки гулма бурдане,
 Аз миёни духтаро хонарӯбма бурдане.
 Гулма бурдане, баргаки гулма бурдане,
 Аз миёни духтаро дилсӯзма бурдане.
 Гулма бурдане, баргаки гулма бурдане,
 Аз миёни духтаро ҷигарсӯзма бурдане.

Як қисми калони сурудҳои тӯй хангоми маросими тӯн калон, яъне келинбиёрон ё келинфуророн, ниқоҳ ва базми тӯй хонда мешудаанд, ки ҳам сурудҳо ва ҳам вақти иҷрои онҳо дар ҳар ҷо ҳар хел аст. Масалан, бегоҳии тӯй, вақте ки домодро ба хонаи арӯс мебардан, мардон—ҷӯраҳои домод, сурудхонон мерафтаанд, ки он сурудҳоро «Наҳш», «Шаҳ омад», «Шаҳ муборак» меномидаанд. Порчаҳои зерин ба ҳамин лаҳзаҳои тӯй тааллуқ доштаанд:

Я к к а с : Рафтем раҳи дуродур,
 Х а м а : Ӯр, Ӯр, Ӯроне,
 Я к к а с : Овардем ниҳоли гул,
 Х а м а : Ӯр, Ӯр, Ӯроне.

✓
Я к к а с. Ин гула кучо монем?
Х а м а. Ер, ер, ероне.
Я к к а с: Дар хавлии Мирзогул,
Х а м а: Ер, ер, ероне.
Я к к а с. Мирзогули бебокам,
Х а м а: Ер, ер, ероне.
Я к к а с: Ман ангуру ту токам,
Х а м а: Ер, ёр, ероне.
Я к к а с. Аз барои як ангур,
Х а м а. Ер, ер, ероне.
Я к к а с: Печида ба ҳар шоҳам,
Х а м а: Ер, ер, ёроне.

Я к к а с Дар лаби бом омаду дид,
Х а м а: Ер, ер, ероне.
Я к к а с Хандида баромад ёри мо.
Х а м а: Ер, ер, ёроне.
Я к к а с: Абуруки думи мор дорӣ,
Х а м а: Ер, ер, ёроне.
Я к к а с: Зулфаки чилу чор дорӣ,
Х а м а: Ер, ёр, ёроне.
Я к к а с: Хой, ба ман чӣ кор дорӣ?!
Х а м а: Ер, ёр, ёроне.

Дар водихон Кӯлобу Ғарму Ҳисор домодро шаҳ меномида-
анд ва ҳамин, ки шаҳ ба хонаи арус бо ҷураҳояш наздик ме-
шудааст, суруди зеринро мехондаанд:

Шаҳ дар минбаре,
Болои тахти заре,
Ҷома ба домод биёр,
Ҷома ба домод зебад.

* * *

Шаҳа бар-бар мебаранд,
Бо таги ар-ар мебаранд.
Шаҳи ман омад,
Мирзои ман омад,
Шаҳа дилдорӣ кунед,
Пешаки духтар мебаран
Шаҳи ман омад,
Мирзои ман омад.

* * *

Х а м а: Шаҳи зарнумол, чашмонат хумор,
Мо орзу дорем, шаҳ биеяд сувор.
Я к к а с: Ман омадам аз камин
Сина мондум дар замин,
Ай ҷиҳати нозанин,
Шаҳ муборак боде!
Х а м а: Шаҳи зарнумол, чашмонат хумор,
Мо орзу дорем, шаҳ биеяд сувор.
Я к к а с: Ман омадам ай барут,
Шона задум дар сарут,
Ай ҷиҳати духтарут,
Шаҳ муборак боде!
ва гайра

Дар тӯйҳои водихон зикршуда ва як қатор маҳалҳои дигари Тоҷикистони ҷанубӣ бо номи «Барор-барор» суруде маъмул будааст, ки онро шахмардон ҳангоми ба итмом расидани акди никоҳ ва пеш аз арӯсро ба асп савор карда ба хонаи домод гирифта бурдан, дар тағи дари соҳиби духтар истода мехондаанд. Як варианти нисбатан машҳури суруди мазкур қарори зайл аст:

Ҳ а м а : Барор-барорун куне,
 Бо тенг боруш куне.
 Я к к а с : Дили очаш намешава,
 Оташ суворун куне.
 Ҳ а м а : Барор-барорун куне,
 Ба асп суворун куне.
 Я к к а с : Дили оташ намешава,
 Акаш суворун куне.
 Ҳ а м а : Барор-барорун куне,
 Ба асп суворун куне.
 Я к к а с : Дили акаш намешава,
 Тағош суворун кун.
 Ҳ а м а : Барор-барорун куне,
 Ба асп суворун куне.
 Я к к а с : Дили тағош намешава,
 Бобош суворун куне.
 Ҳ а м а : Барор-барорун куне,
 Тезтар суворун куне.

Дар ҳамин лаҳзаҳо ҳофизон ва ё иштирокчиёни маросим сурудҳои зеринро мехондаанд:

Тахти равони арӯс,
 Лола шукуфтаи имрӯз,
 Оча гирёнаи имрӯз,
 Арӯс равонаи имрӯз.

Духтар мерӯд молаш катӣ,
 Ашқоли рӯзгораш катӣ,
 Вафо кунад ёраш катӣ,
 Бо ҷамъи ашқолаш катӣ.

Дар баъзе маҳалҳо ба ҷои суруди «Барор-барор» суруди «Тӯй муборак»-ро мехондаанд, ки иҷрокунандагони он асосан занҳо будаанд. Матни суруд чунин аст:

Ҳ о ф и з о н : Аз кӯча гузаштам, ки нигоҳи ту кунам,
 Андеша ба ҷашмони сиеҳи ту кунам.
 Ҳ а м а : Тӯй муборак бод, тӯй муборак бод!
 Ҳ о ф и з о н : Як моле надорам, ки закоти ту кунам,
 Як ҷони азиз дорам, қурбони ту кунам.
 Ҳ а м а : Тӯй муборак бод, тӯй муборак бод!

Вақте ки занон аз паси асп арӯс саворшуда сӯи хонаи домод раҳсипор мешудаанд, суруди «Ёр-ёр» хонда мешудааст. Ин суруд вариантҳои гуногун дорад, ки мисолҳои зерин аз қабилҳои онҳоанд:

Я к н а ф а р: Ҳай-ҳай, шумо чононаед, чононаед,
 Ҳ а м а: Ёр, ере, чононаед,
 Я к н а ф а р: Дар байни мо якдонаед, якдонаед,
 Ҳ а м а: Ёр, ере, якдонаед.
 Я к н а ф а р: Марвориду дурдонаед, дурдонаед,
 Ҳ а м а: Ёр, ере, дурдонаед.
 Я к н а ф а р: Як донаам дудона шуд, дудона шуд,
 Ҳ а м а: Ёр, ёре, дудона шуд.
 Я к н а ф а р: Ошики ман бегона шуд, бегона шуд,
 Ҳ а м а: Ёр, ере, бегона шуд...

Келин омад аз Чорчирок,
 Даруни бӯхчаш равғанчирок,
 Даруни чимилик нону қаймоқ,
 Ёр, ере, бодомҷавок,
 Келин омад аз Исфисор,
 Як духтари бадубало,
 Чӣ мешавад, домодпоччо,
 Тӯй гзарад холи Шӯмо?
 Ёр, ере, холи шӯмо.
 Келин омад аз Исфисор,
 Ду рӯякаш мисли анор,
 Домодпоччом чо беқарор,
 То дидани рӯи анор,
 Ёр, ёре, рӯи анор...

Тарафи домод дар назди дарвоза ё дар рӯи ҳавлӣ оташ даргиронда, гулхани калон мекардаанд, арӯс ва ҳамроҳи арӯс-омадагонро бо тантана пешвоз мегирифтаанд ва онҳо арусро «Ёр-ёр»-хонон се маротиба аз гирди гулхан давр мезанондаанд. Домод арӯсро аз асп бардошта, даҳ-дувоздах қадам дуртар бурда мемондааст. Дар ҳамин вақт «Саломнома»-хонӣ шуруъ мешудааст. «Саломнома»-ро бибиотунҳо, бибиҳалифаҳо гоҳ аз ёд, гоҳ аз рӯи коғаз мехондаанд. Дар баъзе ҷойҳо заноне ёфт мешудаанд, ки «Саломнома»-хонӣ ба онҳо касб будааст. Онҳо одатан «Саломнома»-ро ба шароит ва ба келину домод мувофиқ карда эҷодкорона мехондаанд. Дар оғози «Саломнома» ақидаҳои динӣ баён шуда, баъд дар бораи арӯсу домод орзуҳои нек карда мешудаанд. Чунончӣ:

Саломномахон: Ба келину ба домод мо салом меғӯем!
 Ба Ширину ба Фарҳод мо салом меғӯем!
 Хозирон: Ҳазор алейк!
 Саломномахон: Илюҳо, то ба пиритон умур бичед,
 Ба ҳисрандӣ ҳағти боҳузур бинед,
 Шумо ҳам аз баччаҳотон тӯю сур бинед,
 Ба келину ба домод мо салом меғӯем!
 Ба Ширину ба Фарҳод мо салом меғӯем!
 Хозирон: Ҳазор алейк!
 Саломномахон: Набинед офату наҳсу зиён асло,
 Набинед як ҳазон дар боғатон асло,

Накарда тарки ин хонадон асло,
Илоҳо, то ба пиритон умур бинед,
Ба хурсандӣ ҳаёти боҳузур бинед,
Шумо ҳам аз баччаҳотон тӯю сур бинед
Ба келину ба домод мо сатом мегӯем!
Ба Ширину ба Фарҳод мо сатом мегӯем!

Хозирон:

Ҳазор алейк!

Саломномагон: Чу шаҳду шираю шаккар шаванд ин ҳарду,

Мисоли Вомику Узро шаванд ин ҳарду,

Ситораҳои муҳаббат шаванд ин ҳарду,

Даме ҷудо нашаванд аз якдигар ин ҳарду,

Ба он ду гавҳари якто салом мегӯем!

Хозирон:

Ҳазор алейк!

Саломномагон: Ниҳоли қомати домод баҳравар гарда!

Дуо кунед, ки ӯ шохи пурсамар гардад,

Ба байни халқ сарфарозу мӯътабар гардад,

Ҳамеша иззату давлат ҳамсафар гардад,

Бо он ду навуғли хандон сатом мегӯем!

Хозирон:

Ҳазор алейк!

Дар баъзе маҳалҳо баъд аз хондани «Саломнома» суруди «Келиншиноӣ» хонда мешудааст. Ин сурудро одатан модаршӯй (хушдоман) хонда, арӯсро ба ништастан таклиф мекардааст, ки ду намунаи суруди мазкур ин тавр аст:

Таги савад ширу қаймоқ,

Келинмулло бодомқавок,

Хуш омадед, шинед, келин!

Таги чимилиқ нону мавиз,

Келинмулло эрка-азиз,

Хуш омадед, шинед, келин!

Руи хавлӣ як беҳи себ,

Келинмулло ҳавлизеб,

Хуш омадед, шинед, келин!

Офтоби ин хонадон, хуш омадед,

Сарвари молу макон, хуш омадед,

Баҳратон ин хонадон мушток буд,

Ҷон келин, ҷонон келин, хуш омадед...

Пас аз ин арӯсу домод ба таги чимилиқ мебаромадаанд ва ба онҳо онна нишон меодаанд, то ки ҳаёташон мисли онна беғубору равшану дурахшон шавад. Баъд ба онҳо шарбат меҳӯрондаанд, ки ин рамзи ширин гардидани зиндагӣ занушӯии онҳо мебошад. Дар ҳамина маврид дар баъзе маҳалҳо шеъри зерин хонда мешудааст:

Ман ёри туам, намешавам ёри касе,

Дар доми туам, намешавам рои касе,

Ин косаи шарбате, ки бо ҳам хӯрдем,

Ҳаргиз нахӯрам шароб дар ҷоми касе.

Ба ҳамина тарик, мавридҳои асосии иҷро намудани сурудҳои тӯи арӯсӣ тамом мешудааст. Бояд қайд кард, ки сурудҳои ҳар як марҳила ва мавридҳои маросими тӯи дар ҳар маҳал ҳар хел будаанд. Ҳамаи он сурудҳои, ки дар боло зикр шуданд,

дар ягон маҳал пурра иҷро карда намешудаанд. Агар яке аз онҳо дар ягон маҳал дучор шавад, дар маҳалли дигар ба بازار намерасад. Аммо ҳамаи онҳо дар тӯйҳои арӯсии тоҷикон хонда ва суруда мешудаанд.

Дар бораи хусусиятҳои шеърӣ сурудҳои тӯӣ арӯсӣ ҳаминро гуфтан лозим аст, ки аввал на ҳамаи матни сурудҳо ба лаҳзаҳои маросими тӯӣ ва мавзӯю мундариҷаи онҳо бевосита алоқаманданд. Ҳофизон ва иштирокчиёни тӯӣ (занон, мардон) ҳар гуна шеър ё суруди нақаротдореро, ки ёд доранд, хондан мегуфтаанд. Масалан, дар тӯӣ фотиҳа суруди «Хӯй, бале», дар ҷамъомади пешазтӯӣ занону духтарон, ки онро дар баъзе ҷойҳо «оши занон» меноманд, суруди «Ҳо, Лайли» (Ҳа, лола), хангоми ба хонаи домод бурдани арӯс суруди «Ёр-ёрон»-ро мехондаанд, ки матнҳои онҳо хеле қадимӣ буда, қариб аз хотирҳои фаромӯш шудаанд ва ҳоло аз ин сурудҳо танҳо «Тӯӣ муборак» ва «Ёр, Ёр, ёрон» барин нақаротҳо боқӣ мондаанд. Дар тӯӣ рақсу суруд, мусиқанавозӣ ҳатман лозим аст, бе ин хурсандию базми тӯӣ ба вучуд намеояд. Бинобар ин хоҳ ҳофизон бошанду хоҳ меҳмонону соҳибони тӯӣ қадом сурудеро, ки донанд, ба мазмунаш эътибор надода хондан мегиранд ва дар ин ҳел сурудҳо нақарот ё байтҳои иловагӣ, ки ба мазмуни маросими тӯӣ вобастаанду ба таври импровизация хонда мешаванд, қимат ва аҳамият пайдо мекунанд.

Дуҷум ин ки дар маросими тӯӣ арӯсӣ бисёр сурудҳо на танҳо дар мавриду мавқеи худ иҷро карда мешаванд, балки мазмуни ин ё он лаҳзаи расму оинро инъикос мекунанд. Онҳо ба маросим ҳамчун як қисми ҷудонашавандаи он ба таври табиӣ дохил мешаванд. Сурудҳои «Саршӯён», «Саргарошон», «Гул равонаӣ», «Ту меравӣ аз хона», «Шаҳ муборак», «Барор-барор», «Саломнома», «Келиншинонӣ», рубоии «Ман ёри туам, намешавам ёри касе» ва ғайра аз ҳамин қабил мебошанд.

Мавзӯҳои сурудҳои маросимии тӯӣ хеле гуногунанд. Ишқ, бовафой, таърифу тавсифи арӯсу домод ва ҳаёти хушбахтонаи онҳо, оила ва мисли инҳо мавзӯҳои мебошанд, ки дар сурудҳои тӯӣ арӯсӣ инъикос гардидаанд. Албатта, сурудҳои маросимии тӯӣ аз ҷиҳати вазн, қофия ва дигар санъатҳои шеърӣ бенуқсон нестанд, аммо азбаски матнҳо ба оҳанги мусиқӣ ҷӯр шудаанд ва бештар коллективона хонда мешаванд, нуқсонҳои онҳо ҳис карда намешаванд. Ин ҳодиса умуман ба назми халқӣ, аз ҷумла, ба сурудҳо бисёр хос аст.

Дар тӯйҳои замони гузашта аз ашъори шоирон низ истифода бурда мешуд. Дар он тӯйҳо на танҳо ҳофизони касбӣ, балки дигарон низ суруд мехонданд. Ҳоло ҳам ҳамин тавр аст ва репертуари сурудҳои маросими тӯӣ замони мо махсусан аз ҳисоби шеърҳои шоирони советии тоҷик хеле бой гардидааст. Ҳуди маросими тӯӣ арӯсӣ низ тағйир ёфта, ба тараққиёти ҳаёти ҷамъиятии мо ва пешрафти маданият мутобиқ гардидааст.

МАРОСИМИ МОТАМ ВА МАРСИЯҲО

Дар маросими мотам аз замонҳои қадим то имрӯз сурудҳои ғамангези босӯзу гудоз гуфташуда ва инчунин марсияҳои иҷро карда мешаванд. Муаррихи асри миёна Наршаҳӣ дар асараш «Таърихи Бухоро» маълумот медиҳад, ки дар вақти маросими дафни Сиёвуш навҳоҳо меҳонданд. Намунаҳои марсия аз асри даҳум ин ҷониб дар адабиёти китобӣ бисёр дучор мешаванд. Марсия ба муносибати вафоти касе навишта ё гуфта шуда, дар он ғаму андӯҳ ва нолаву ғиғон ва таъзияи муаллиф ё ягон хешованди марҳум баён мешавад. Дар баъзе марсияҳои адабиёти китобӣ санаи вафоти марҳум бо ҳисоби абҷад зикр меёбад. Дар марсияҳои одатан хислату сифатҳои неки марҳум, орзуи омол ва нокомию маҳрумияти ӯ ёдоварӣ мешавад ва зимнан аз беадолатию бедодии тақдир, фалак ва ғайраҳо сухан меравад. Дар баъзе марсияҳои адабиёти китобӣ ва эҷодии даҳанакӣ оҳанги иҷтимоӣ ва ҷамъиятӣ гирифтани мазмун низ ба мушоҳида мерасад. Масалан, марсияи Садриддин Айний, ки вай онро ба муносибати аз тарафи амири Бухоро кушта шудани бародараш навиштааст, аз ҳамин гуна марсияҳои мебошад.

Дар марсияи «Абдулмаҷидҷонам, балам», ки яке аз марсияҳои машҳури халқӣ ба ҳисоб меравад, сӯзу гудози шахси ғўянда хеле пуртаъсир ва ҳаяҷонбахш ифода гардидааст, ки бандҳои зерини он ин гуфтаҳои пурра тасдиқ мекунад:

Аз фироқат сӯхтам, эй нури чашмонам, балам,
Соя будӣ бар сарам, сарви хиромонам, балам,
Чок-чок аст, ин гиребон то ба домонам, балам,
Нозанинам, қобилам, Абдулмаҷидҷонам, балам!

Айни пирӣ бар сарам кӯҳи бало андохтӣ,
Сирри дил бо мо нагуфтӣ, кори худро сохтӣ.
Рафтӣ аз дунёю бо он бод ҳокам сохтӣ,
Нозанинам, қобилам, Абдулмаҷидҷонам, балам!

Ҳеч ғамхоре надорам, то ки ман ҳамдам шавам,
Комати як хоҳарат аз бори ғам гардид ҳам,
Хонаи умеди ман барбод шуд аз ин алам,
Нозанинам, қобилам, Абдулмаҷидҷонам, балам!

Хулқи хубат мерасад, сад оҳу афғон мекунам,
Во балам, меғўяму сад шаҳра вайрон мекунам,
Аз ду чашмам ҷӯи хунро мисли борон мекунам,
Нозанинам, қобилам, Абдулмаҷидҷонам, балам!..

Дар фольклори тоҷик «Ҷони бобо», «Тарма», «Усмонҷону-ме» «Мотам» ва инҳо барин боз чанд марсияи дигар мавҷуданд, ки онҳоро низ аз намунаҳои беҳтарини марсияҳои халқӣ ҳисоб кардан мумкин аст. Бояд гуфт, ки одатан пас аз вафот дар рӯзҳои якум, дуюм, сеюм, ҳафтум, бистум ва чилум, ки аз рӯи расму қоидаҳои маросим гузаронида мешавад, дар мотамхона бештар занон гиряву нола ва овозандозӣ мекунад, онҳо дар баробари истифодаи бурдани марсияҳои маълум ва маъмул

худ низ ба таври импровизация сурудхо эҷод менамоянд, ки намунаи зерин аз ҷумлаи онҳост:

. Диламро пора карда, оби чашмамро равон карда рафтиде,
дадаҷонаме...
Чаро манро ба як дам ятиму нотавон карда рафтиде,
дадаҷонаме...
Нихол бишнонда аз сояи он бебахра монда рафтиде,
дадаҷонаме...
Шумо ҷӯ канда, аз обаш ягон қатра нахӯрда рафтиде,
дадаҷонаме...
Чудо аз ҷӯрахотон гашта, надонам, кучо рафтиде,
дадаҷонаме...
Ба болиши аҷал сар монда, дигар сар набардоштиде,
дадаҷонаме...

Ин марсия ҳарчанд аз ҷиҳати вазну қофия нуқсонҳо дорад, вале аз нуқтаи назари мазмуни, алоқамандию образнокии фикр ва ифодаҳои рамзӣ ҷолиби диққат аст. Хусусан дар ибораҳои «ниҳол шинонда аз сояи он бебахра монда рафтаи», «ҷӯ канда, аз обаш ягон қатра нахӯрда рафтаи», ки ишора ба роҳати фарзандро надидаи мебошад, нолаю ғиғони гуянда об-разнок ифода гардидааст.

Сурудҳои мотамии фарзандон, падару модарон, хоҳару бародарон ва дигар хешовандон ин гуна суханони образноки ғамангезу нур аз нолаву ғиғонро дар бар мекунад. Ба ин марсияи зерин низ мисоли хуб шуда метавонад:

...Аз боғи ман гулам рафт, гулам рафт,
вой гулам, вой гулам!
Ширинзабонам, булбулам рафт, булбулам рафт,
вой булбулам, вой булбулам!
Гули беҳори ман бекор хазон шуд,
вой гулам, вой гулам!
Чаро баҳтам беамон шуд?
вой гулам, вой гулам!
Дигар акнун ба ман умрам гарон шуд,
вой гулам, вой гулам!
Аз осмонам ситорам рафт,
вой гулам, вой гулам!
Ҷаҳон торик шуда аз ман мадорам рафт,
вой гулам, вой гулам!...

Умуман, дар марсияҳои халқӣ оҳанги мусиқии мотам, интонацияи ғамангезона ва ғирьяву нолаи дилхарош мавқеи асосӣ дорад. Қимат ва аҳамияти ин гуна марсияҳо бештар дар ҳа-мин аст. Аз суруди зерин, ки бунёдаш рӯбоии халқӣ мебошад, садои дилхароше ба гӯш мерасад:

Чашмакам дар роҳатон ҷор шуд, дадаҷонам, э-воее...
Гулҳои ҷаҳон дар назарам хор шуд, дадаҷонам, э-воее!...
Гулҳои ҷаҳона бӯ кунам, бӯи шумо несте, дадаҷонамее...
Сад шаҳра ба шаҳр занам, монанди шумо несте, дадаҷонаме,
э-воее .

Дар маросими мотам асосан занон марсияхонӣ мекунанд ва аз байни онҳо касоне ёфт мешаванд, ки дар овозандозию суханварӣ маҳорати махсус доранд. Ин қабил занҳоро дар аксарияти маҳалҳо овозандоз ё гӯянда меноманд. Роли овозандозҳо, гӯяндаҳо дар маросим хеле бузург аст: онҳо ба хондани марсияҳои таъсирбахш азоҳонаро ба мотамқадаи пуршӯро пурҳаяҷон табдил медиҳанд, барои авҷ додани нолаю фиғон ба азодорон (модар, хоҳар, амма, хола, духтар, завҷа, келин ва ғайра) ва дигар занони ҷамъомада ба воситаи овозандозии худ мавзӯӣ, мазмун, ҳатто сухану ибораҳо ёфта медиҳанд. Овозандозҳо, ки дар рузҳои мотам аз тарафи азодорон даъват карда мешаванд, суруд мехонанд, дигарон бошанд, бо овози баланд якбора «хуввв» гӯён ва гирьякунон ба онҳо ҷӯр мешаванд. Ҷунонҷӣ:

- Гӯянда: Эй кошкӣ, мурғак шуда, дар ҳаво пар мезадаме,
гӯеде, Умриҷоне...
- Умриҷон: Эй кошкӣ, мурғак шуда, дар ҳаво пар мезадаме...
бачаякаме, бачаякаме...
- Гӯянда: Дар кофтуковат ҳудама ба ҳар ҷар мезадаме,
гӯеде, Умриҷоне...
- Умриҷон: Дар кофтуковат ҳудама ба ҳар ҷар мезадаме...
бачаякаме, бачаякаме...
- Ҳозирон: Хуввв!...
- Гӯянда: Мо бе қуввати дил ҷӣ кор мекунем!
- Хоҳарон: Мо бе додар акнун ҷӣ кор мекунем?
акаҷоне, акаҷоне...
гӯетоне хоҳароне...
- Гӯянда: Мо бе қуввати дил ҷӣ кор мекунем!
гӯедотоне хоҳароне...
- Хоҳарон: Мо бе қуввати дил ҷӣ кор мекунем,
акаҷоне, акаҷоне...
- Ҳозирон: Хуввв!...
- Гӯянда: Ба ман меҳрубону ғамҳор будӣ,
гӯед, холаҷонаш.
- Хола: Ба ман меҳрубону ғамҳор будӣ,
ҷигараме, ҷигараме,
- Гӯянда: Ҳамеша дилсӯзу дастъёр будӣ,
гӯеде, холаҷонаш...
- Хола: Ҳамеша дилсӯзу дастъёр будӣ,
ҷигараме, ҷигараме...

Агар овозандоз аз ҳуди оила ва ҳешу табори азодор бошад, ба овозандозу гӯяндаи касбӣ, ки ба онҳо соҳиби мурда дар охири маросим тӯхфаҳо, (куртаборӣ, рӯймол ва ҳоказо) медиҳад, эҳтиёҷ намонанд ва овозандозӣ беёрдаму иштироки онҳо сураат мегирад.

Дар маросими мотам як лаҳзаи марсиягӯӣ ҳаст, ки онро ҷор кашидан, самаъ, садир рафтаи мегӯянд. Ҷор кашидан намуди драмавӣ дорад ва аз расму оинҳои қадимӣ ба шумор меравад. Маъракаи ҷоркашӣ, ки бо иштироки як гурӯҳ занон мегузарад, андаке воҳиманок аст: баъзе аз занҳо мӯйҳои худро пароканда карда, ба сари кифту сандуки синашон партофта, ҳаракати махсус мекунанд.

Дар ташкилу ичрои чоркашӣ гӯянда, ки дар мобайни давра истода ҳамаро идора мекунад, роли асосиро мебозад. Вай кӯшиш мекунад, ки марсияи мехондагиаш пуртаъсир бошад, иштирокчиёни чоркаширо ба ваҷд оварда, онҳоро саргарм кунад. Бо ҳамин мақсад гӯянда бо оҳанги ғамангези ба мотам хос, суханҳои гоҳ кофиядор ва гоҳ бекофия мегӯяд. Дигарон бошанд баъди ҳар сухани ӯ ҳаму рост шуда, такроран «облоху, облоху» мегӯянд.

Дар замони мо дар натиҷаи тараққиёти илму маданият, табaddулотӣ бузурги иҷтимоӣ дар маросими мотам низ тағйироти калоне ба амал омад. Бисёр расму оинҳои ин маросим, ки асрҳо боз вучуд доштанд, аз миён рафтанд ва ба ҷои онҳо унсурҳои нав, ки нисбат ба марҳум иззату эҳтироми мардумро ифода менамоянд, қорӣ гардиданд. Бо вучуди ин дар баъзе оилаҳо дар шаклу намудҳои пешинааш гузаронидани маросими мотам ҳанӯз ҳам ҷой дорад.

Хулоса, маросимҳои халқии тоҷикӣ аз замонҳои қадим бо фольклор алоқаи зич дошта, ҳамчун заминаи пайдоиш ва инкишофи эҷодиёти даҳанакии халқ роли калон бозидаанд. Фольклори маросимҳои халқӣ расму оин ва тафаккури одамони давраҳои гуногуни таърихро акс менамоянд. Сурудҳои маросимҳои халқӣ муносибати одамонро нисбат ба ҳодисаҳои табиат ва ҷамъият намудор сохта, нуқтаи назари эстетикӣ онҳоро ифода мекунанд. Ин гуна сурудҳо шохиди онанд, ки инсон чи дар лаҳзаҳои фараҳмандию хурсандиаш ва чи дар мавридҳои душвори зиндагиаш эҷодиёти даҳанакии худро ҳамчун як ҷузъи зарурии ҳаёти маънавиаш ба ифодаи идеалҳои худ истифода кардааст.

А Д А Б И Ё Т

Кисляков Н. А. Семья и брак у таджиков. М.—Л, 1959.

Кодиров Р. Фольклори маросими тореволюционии тоҷикони водии Қашқадарӣ. Душанбе, 1963.

Ишанкулов Х. Г. «Брак и свадьба у населения Ходжента в новое время». Душанбе, 1972.

Дастурамал оид ба ҷамъ кардани эҷодиёти даҳанакии халқ. Сталинобод, 1960.

Аҳмадов Р. Наврӯзи оламафрӯз. Душанбе, 1978.

Зехниева Ф. Сурудҳои маросими тун тоҷикон. Душанбе, 1978.

Рахимов М. Обычаи и обряды, связанные со смертью и похоронами у таджиков Кулябской области. Изв. отд. общ. наук. АН Тадж. ССР, № 3, Душанбе, 1953.

Розенфельд А. З. «Говораи ноз» — древний погребальный обряд на Вандже (Таджикская ССР) и траурные рубои. Фольклор и этнография. Обряды и обрядовый фольклор. Изд. «Наука», Л., 1974.

ЗАРБУЛМАСАЛ ВА МАҚОЛҲО

2 Хусусияти жанрии зарбулмасал ва мақол. Зарбулмасалу мақол аз жанрҳои маъмул ва машҳури эҷодиёти бадеии халқ бу-

да, ҳам дар забони гуфтугӯй ва ҳам дар адабиёти хаттӣ истифода карда мешаванд. Зарбулмасалу мақолҳо чиҳатҳои гуногуни муносибатҳои байни одамонро акс намуда, фикру зикри халқро онд ба ҳодисаҳои гуногуни иҷтимоӣ ва табиӣ ба таври кӯтоҳ ва дар шакли реҳтаю суфта ифода менамоянд. Чунончи, «Аввал андеша, баъд гуфтор»; «Аз дӯсти нодон душмани доно бех»; «Дарро задам, девор кафид»; «Давидани гӯсола то қаҳдон»; «Буз дар ғами чоно қассоб дар ғами чарбу»; «Оби дари хона кадр надорад»; «Моргазида аз ресмони ало метарсад» ва ғайра.

Зарбулмасалу мақолҳо натиҷа ва ҷамъбасти таҷрибаю мушоҳидаҳои ҳаётӣ оммаи меҳнаткашонанд. Дар онҳо, ки дар давоми асрҳои зиёд гаштаю баргашта таҳрир ёфтаю сайқал хӯрда ҳамчун намунаи ҳайратангези осори адабиёти даҳанаки то замони мо боқӣ мондаанд, ҳикмати халқ, фазлу ҳиради халқ ва ҷаҳонбинию фалсафаи халқ инъикос ёфтааст. Нависандаи бузурги пролетарӣ А. М. Горький ба зарбулмасалу мақолҳо баҳои баланд дода, гуфтааст: «Маҳз зарбулмасал ва мақолҳо тафаккури оммаи халқро мукамал, махсусан, пандомез ифода менамоянд... Умуман, зарбулмасал ва мақолҳо тамоми таҷрибаҳои зиндагӣ ва иҷтимоӣ-таърихӣ халқи меҳнатиро ба таври ибратангез баён мекунанд»¹.

Гарчанде ки зарбулмасал ва мақолҳо дар алоҳидагӣ ҳам фикри расо ва маъноӣ муайянеро ифода мекунанд, вале аҳамияти онҳо, моҳият ва қимати онҳо дар нутқи гӯянда ё матни нависанда бештар ва барҷастатар аён мегардад. Бинобар ин зарбулмасал ва мақолҳоро аз фазилатҳои забон ва боигарии образнокӣ он ҳисоб кардан мумкин аст.

Воқеан, зарбулмасалу мақолҳо бо хусусияти бадени худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Зарбулмасалҳо бештар дорои маъноӣ маҷозӣ буда, дар онҳо мақсад ва фикри асосӣ ба воситаи киноя ифода мегардад. Маъноӣ зоҳирӣ ва бевоситаи зарбулмасалҳо ё калимаю ибораҳои дар зарбулмасал истифодашуда шакли бадене мебошанд, ки танҳо барои ифодаи мақсад ва ғоя истироаомез хизмат мекунанд. Чунончи, «Забони мурғонро мурғон медонанд»; «Об аз сар лой»; «На сих сӯзад, на кабоб»; «Як задани оҳангару сад задани сӯзангар».

Мо маъноӣ зоҳирӣ ва бевоситаи ин зарбулмасалҳоро ба назар намегирем ва ба фаҳми мо маъноӣ маҷозӣ ва истироби онҳо зудтар мерасад. Дар ҳақиқат дар ин ҳисолҳо мақсад забони мурғонро доистани мурғон, аз сари ҷуй ё дарё лойолуд шуда омадани об, насӯхтани сиху кабоб, ба як задани болғаи оҳангарӣ баробар будани сад задани болғаи сӯзангар набуда, он ба маъноӣ асли-маҷозӣ ва ғоявӣ марбут аст: 1. бо роҳи ишорат, 2. гуфтугӯи махсус ба ҳамдигар маълум шудани фикри тарафайн, 3. аз ибтидо вайрон ё бад будани кор, амалиёт ва ғайра, 3. наранҷонидани ду тараф (ё ду шахс), мурӯсокорӣ, ли-

¹ М. Горький. О литературе, стр. 329.

берали, бепринципи, 4. муқонсаи кувва, қору амалиёт ва ҳоказо.

Дар зарбулмасалҳо образи предметҳо, ҳодисаю амалиёт ба воситаи тавсиф, ташбеҳ, истиора, киноя, маҷоз, ташҳис ва дигар санъатҳои каломи бадеӣ ифода мешавад. Бинобар ин дар байни маънои зоҳирӣ ва дохилӣ-маҷозии онҳо муносибати мантиқӣ мавҷуд аст, ки он ҳамчун ҳодисаи поэтикӣ хусусияти жаприи зарбулмасалро муайян менамояд. Масалаи зарбулмасалҳои «Сари дарахти мевадор ҳам аст» ё «Санги вазниро об намебарад»-ро гирем. Пеш аз ҳама, дар ин ду зарбулмасал предметҳо ва ҳодисаҳои интихобшуда реалӣ мебошанд, яъне бе маънои маҷозӣ ва киноявиношон ҳам равшан аст, ки сари дарахти мевадор ҳам асту санги вазниро об намебарад. Дар баробари ин ҳодиса ва ҳислати монандшаванда, яъне маънои аслии зарбулмасал (маънои маҷозӣ, киноявӣ) низ реалӣ буда, ба мо мефалмонад, ки одами доною боакл, ки вай ҳоксор аст ва одами ботамкину бомулоҳиза, ки рафтори шоён таҳсин мекунад, аз ҷиҳати аломату ҳислатҳо ва вазъияти ҳол ба дарахти мевадор ва санги вазни монандие дорад. Бинобар ин метавон гуфт, ки маъноҳои зоҳирӣ ва дохилии зарбулмасалҳо бемуносибат нестанд, онҳо мантиқан ба ҳамдигар алоқаманданд.

Аммо хусусияти мақол дигарҳелтар аст. Дар мақол маънои маҷозӣ, киноявӣ мушоҳида намешавад. Мақол мақсад ва ғояро бидуни истифодаи монандкунӣ баъри санъатҳои бадеӣ, ки ҳоси зарбулмасаланд, ифода мекунад. Дар мақол предмет, ҳодиса, амалиёт ва ғайра дар ҷои худ, дар маънои худ ошкоро, бепардапӯшӣ, бе ҳаёлот бадеӣ ва берун аз параллелизми психологию предметӣ ва мантиқӣ меояд. Бинобар ин мақол нисбат ба зарбулмасал аз ҷиҳати шакл ва мундариҷа содда, беобу ранги бадеӣ аст. Баъни мақсаду ғоя дар мақол конкрет буда, қариб ҳамеша ба мазмун ва таркиби лексикӣ нутқ ва матн пурра мувофиқат мекунад. Чунончӣ, «Дар ҳама қор машварат бояд, қори бемашварат нақӯ наояд»; «Дили ноҳолам, узри бисъёр»; «Дидӣ, ки нашуд, мон, ки равад»; «Дили одатқарда балои ҷон»; «Қори имрӯзаро ба фардо мағузор» ва ғайра.

Вале зарбулмасал ва мақол аз ҷиҳати образнокӣ сухан ва санъатҳои бадеӣ аз ҳамдигар фарқ қилад ҳам, аз лиҳози сохти синтаксисӣ ва хусусияти мазмунӣ (панду ҳикматнокӣ, ахлоқомӯзӣ, тарбиявӣ, фалсафӣ, иҷтимоӣ ва ҳоказо) ба ҳам хеле наздиканд ва дар якҷоягӣ як жанри мустақили фольклори тоҷикро ташкил медиҳанд. Онҳо инчунин аз нуқтаи назари вазифа низ ба ҳамдигар бисъёр монанданд, яъне ҳам зарбулмасал ва ҳам мақол, ҳақ дар нутқи гуфтугӯӣ бошад ҳақ дар забони адабӣ, бештар бо мақсади пурқуввату нишонрас шудани сухан ва бехтару гуворотар ифода гардидани фикр ба қор бурда мешавад.

Бояд гуфт, ки бисъёр зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ аз ҷиҳати маъно ва ғоя ба зарбулмасалу мақолҳои халқҳои дигар ҳам-

ранг мебошанд. Масалан, зарбулмасали тоҷикӣ: «Дар хонае, ки офтоб надарояд, табиб медарояд». Зарбулмасали албани (тарҷумаи русиаш): «Куда не входит солнце, туда потом приходит врач», зарбулмасали тоҷикӣ: «Ба умеди худо нашаву бутта-ро дор». Зарбулмасали латышхо (тарҷумаи русиаш): «Бога дожидаясь, с голода умрешь». Зарбулмасали тоҷикӣ: «Ҳар кас дарди худро гуфта менолад». Зарбулмасали русӣ: «У кого что болит, тот о том и говорит»; Зарбулмасали тоҷикӣ: «Дӯст гирь-ёнда гап мезанад, душман хандонад». Зарбулмасали ўзбекӣ: «Дӯст ачитиб гапирар, душман кулдириб» ва амсоли инҳо. /

Чунин монандӣ, агар аз як тараф, ба хамрангии таракқиёти сохти ҷамъиятӣ, шароитҳои умумии ҳаёт ва ягонагии фикрию психологӣ ни халқҳо вобаста бошад, аз тарафи дигар, ба робитаҳои маданӣ, таърихӣ, сиёсӣ ва иқтисодии онҳо зич алоқаманд аст.

/Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ таърихи қадимӣ доранд. Таърихи зарбулмасал бо таърихи ташаккули халқи тоҷик ва забони тоҷикӣ алоқаманд аст. Як миқдор зарбулмасал ва мақолҳое, ки то замони мо маҳфуз мондаанд, ҳазор сол пеш аз ин ҳам вуҷуд доштанд. Мавҷудияти таърихи онҳоро аз рӯи осори хаттӣ ва эҷодиёти классикони адабиёти тоҷик муайян кардан мумкин аст. Масалан, дар осори Абуабдулло Рӯдакӣ зарбулмасалҳои зерин дучор мешаванд:

1. «Як гӯсолаи дарунрав ҳамаи подаро меолонад».

Яке олудае бошад, ки шаҳреро биёлояд,
Чу аз говон яке бошад, ки говонро кунад рихин.

2. «Як дари баста, сад дари кушода».

Дурусту рост бувад ин масал: худой вайро
Агар бубаст яке дар, ҳазор дар бикшод.

3. «Бо як даст ду харбуза бардошта намешавад».

Кас барнадоштааст ба дасте ду харбуза,
Эй хуни дӯстон-т ба гардан мақун база.

Дар осори бисёр шоиру адибони асрҳои гуногун зарбулмасалу мақолҳое мушоҳида мешаванд, ки барои муайян кардани таърихи пайдоиш ва истеъмоли онҳо аҳамияти маҳсуе доранд.

Мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии зарбулмасал ва мақолҳо. Мазмуни аксарияти зарбулмасалҳо аз панду ҳикмат иборат аст. Аммо зарбулмасалҳое низ дучор мешаванд, ки мазмуни ба воқеаҳои таърихӣ ва ашхоси ҷудоғона алоқаманд буда, муносибати халқро нисбат ба он воқеа ва ашхос баён мекунад. Масалан, агар зарбулмасали «На шири шутур хохам, на дидори араб»

ба муқобили истилогарони араб гуфта шуда бошад, зарбулмасали «Қадами номубораки Маҳмуд, гар ба даръе расад, барорад дуд» хислати ғоратгарию золимии Султон Маҳмуди Ғазнавиро ифода мекунад. Ин зарбулмасалҳо агар дар замони пайдоиши худ асосан аз рӯи мазмуни бевоситаашон истифода шуда бошанд, дар асрҳои минбаъда маъноӣ маҷозӣ пайдо карда, кинояомезона ба маъноӣ дигар қор фармуда мешаванд.

Дар зарбулмасал ва мақолҳо монанди дигар жанрҳои фольклорӣ ғояҳои иҷтимоӣ ва ақидаҳои андешаҳои синфӣ инъикос шудаанд. Масалан, истисмор карда шудани халқи меҳнаткаш дар зарбулмасалҳои «Кӣҳо кашанд чабру чафо, кӣҳо кунанд, кайфу сафо», «Кӣ канад чоң, кӣ хӯрад нон», нобаробарии иҷтимоӣ ва беадолатии ҷамъияти феодалӣ дар зарбулмасалҳои «Бедавлат агар кишт кунад, об наёбад, бадавлат киштаю накишта баробар», «Бой пӯшад, муборак бошад, камбағал пӯшад, аз кучо ёфтӣ?» «Халворо ҳақим хӯрад, калтакро ятим» зиддияти антагонистии синфҳои золиму мазлум дар зарбулмасалҳои «Меҳрубониҳои султон — фиреби гурба аст ба мушон», «Давронии золиму бақое нест», «Решаи бедод дар хокитар аст», «Чароғи ситамгар то бомдод насӯзад» мубориза, озодӣ ва адолатхоҳӣ дар зарбулмасалҳои «Дандон ба дандон манех, раҳна ба зиндон бизан», «То чоң бар хатар наниҳӣ, бар душман зафар наёбӣ», «Аз бандагӣ мурдан бех», «Марғи бошараф бех аз зиндагии пурмазамат» ифода гардидаанд. Ин зарбулмасал ва мақолҳо ҳамчун эҷодиёти халқи меҳнаткаш моҳияти синфӣ доранд ва дар онҳо манфиатҳои синфӣ ифода шудаанд. Аммо зарбулмасали «Ба худодо ситеза мақун, ки худододаро худо додааст» аз эҷодиёти синфҳои истисморгару ҳукмрони ҷамъияти синфӣ мебошад, ки дар он истисмор карда шудани меҳнаткашон рӯирут рӯпӯш карда шудааст. Ё ин ки дар мақоли «Хар қӣ бинад аз қисмати пешонӣ, хоҳ давлат аст, хоҳ бурдаи ноие» низ ҳамин ғояи синфӣ аён ашроф ифода гардидааст.

Фольклоршиносии буржуазӣ хусусияти синфӣ доштани зарбулмасалу мақолҳоро инкор мекунад, ҳол он ки аз мазмун ва ғояи зарбулмасалу мақолҳо ба манфиати қадом синф равои карда шудани онҳо маълум шуда меистад.

Албатта, баъзе зарбулмасал ва мақолҳои ҳастанд, ки онҳо ҳамеша ба як маънӣ, ки аз он хусусияти синфӣ зоҳир мегардад, истифода бурда намешаванд. Масалан, зарбулмасали «Об аз сар лой»-ро одатан ҳам дар мавриди айбдор кардани синфҳои ҳукмрони ҷамъияти феодалӣ ва ҳам хангоми муҳокимаи ягон қори хусусӣ ё номади патиҷаи қор истифода мебаранд.

Азбаски зарбулмасалҳо бо киноя, ташбеҳ, маҷоз, истиора таркиб ёфтаанд, мазмун ва маънояшон тобишҳои гуногун дорад, ки он дар матн ва ё дар нутқи ғӯянда пурра зоҳир мегардад.

Зарбулмасалу мақолҳои тоҷикиро аз рӯи мавзӯ ва мундариҷаашон ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: гурӯҳи якум —

зарбулмасалу мақолҳое, ки хусусияти таққидӣ ва ҳаҷвӣ до-
ранд, гуруҳи дуом — зарбулмасалу мақолҳое, ки мазмунашон
аз панду ҳикмат иборат мебошад. Зарбулмасалҳои гуруҳи ду-
ом микдоран зиёданд ва доираи мавзӯи онҳо низ хеле васеъ аст.

Дар зарбулмасал ва мақолҳои гуруҳи яқум таққид ва ҳаҷв
бештар ба фош кардани хислатҳои зишти намояндагони синф-
ҳои доро нигаронида шудааст, ки дар ин бора мисолҳои зерин
хеле характерноканд: «Ишками бой амбори худост» («Ишками
бой нағораи худост»); «Ишкамсерро чӣ парвои ишкамгурусна»;
«Ишкамсери чашмгушна — бой ба хун ташна»; «Чашми танги
дунёдорро хоки гур пур мекунад»; «Судхӯр аз пули худ нон
шиканад гар ба масал: шиша сандон шиканад, атола дандон
шиканад». Дар ҳаҷву таққиди рӯҳониён зарбулмасалу мақол-
ҳои бисёре эҷод шудаанд. Дар онҳо, пеш аз ҳама, муфтхӯрӣ,
чашмгуруснагӣ ва ҳасисӣ барин хислатҳои нафратовари онҳо
бо истехзо ҳаҷв карда мешаванд. Чунончӣ: «Дар ҷое, ки ош
аст, мулло-имом фаррош аст»; «Пои мору шири мурғу нони
муллоро кас надид»; «Мулло-ҷорӯби дастурхон» ва ғайра. Ман-
сабдорони дини ислом бо поинсофӣ, беадолатӣ ва авомфире-
бии худ ҳадафи ҳаҷву масҳараи мардум қарор гирифтаанд, ки
зарбулмасалҳои зер далели равшани ин иддаоанд: «Башорати
шайх — хирмани касофат»; «Баҳор шуду бузи мо ҷуфтӣ нашуд,
хари мо пир шуду муфтӣ нашуд»; «Зохир аз шайху ботин аз
шайтон»; «Ҳиллагарӣ нодонӣ, қозигарӣ чӣ донӣ»; «Моли мур-
да ба қозӣ ҳалолу ба сағир не, сағира мегирьяду қозӣ мебарад»;
«Таърифи чанд мурид хардуздру эшон кунад»; «Ҳочӣ, ки аз
ҳаҷ гашт, мор буду аждар гашт» ва ғайра.

Дар зарбулмасалу мақолҳо на танҳо шахсияти мансабдору-
ни дин ва хислату кирдори онҳо тамасхур карда шудаанд, бал-
ки чунон ки мисолҳои зайл собит меамоянд, бо истехзо муҳо-
кима карда шудани ҳуди шарияти ислом ва қоидаю қонунҳои
он, нисбат ба дин ва диндорӣ муносибати безътиноёнаи писхан-
домез доштани оммаи халқ низ ба мушоҳида мерасад: «Ба ша-
рият шарм нест, ҳиллаю макр кам нест»; «На хаамири худою
на нони пайғамбар»; «Ба умеди худо нашаву буттаро дор»; «Қор
бо иншоолло буд намешавад»; «Некии худою пайғамбар ба бан-
да раҳрав нашудааст», «Гушна рӯза медорад, бекор намоз ме-
хонад»; «Қаъба чӣ меравӣ, дилеро даръёб, беҳтар зи ҳазор
қаъба бувад як дил».

Бисёр зарбулмасалу мақолҳое низ ҳастанд, ки дар онҳо но-
донӣ, худписандӣ, танбалӣ, сергапӣ, чашмгуруснагӣ, дурӯягӣ,
дурӯғгуйӣ, буздилий, мағрурӣ, бадмастӣ, суҳанчинӣ ва инҳо ба-
рин умуман қамбудию нуқсонҳои одамі таққид карда меша-
ванд. Ин гуна зарбулмасалу мақолҳо бештар характери юмо-
ристӣ доранд ва маҳз барои ислоҳ кардани қамбудию норасои-
ҳои зикргардида равона карда шудаанд: «Худписандӣ далели
нодонист, охири вай фақат пушаймонист»; «Аҳмақ риш орояд,
оқил — суҳан»; «Олими беамал — занбӯри беасал»; «Гапи бисёр

... мушқил»; «Ларчи мумсик дучанд»; «Аз дарду роғ, аз номард — дарду доғ»; «Аз сад марди лофзан бех корн як зан»; «Аз дилозор ҳама безор»; «Ба доно ишорат, ба нодон калтак»; «Чони нодон дар азоб»; «Дуруғгую ҳазлиеша, бизанад ба пой худ теша»; «Аз мору қачдум натарсу аз одами дуруя тарс»; «Буздилро хатар ёр аст»: «Ҳасуд харғиз наёсуд»; «Мағрур аз ҷамоат дур»; «Аз зиндан бекор мурда бехтар аст»; «Дар хурдан чу наҳанг, дар кор чу хари ланг»; «Охири мастӣ — сарпастӣ»; «Даҳони калон — қаҳдони вайрон»; «Суханчин шарикӣ шайтон асту душмани инсон» ва ҳоказо.

Гуруҳи дуоми зарбулмасалу мақолҳо, ки мазмунан аз панду ҳикмат иборатанд, аз ҷиҳати мавзӯ ҳеле васеъ буда, қариб ҳамаи масъалаҳои зиндагӣ амалиёти инсонро дарбар мегиранд. Дар ҳар кадоми ин мавзӯҳо нуқтаи назари фалсафӣ, ахлоқӣ, эстетикӣ, иҷтимоӣ ва дидактикӣ халқ инъикос ёфтааст.

Мавзӯи меҳнат дар зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ ба таври васеъ муҳокима шудааст. Роль, аҳамият, моҳият ва мавқеи меҳнат дар ҳаёти одамон, дар натиҷаи меҳнат сазовори иззату эҳтиром гардидани инсон аз масъалаҳои мебошанд, ки дар зарбулмасал ва мақолҳои зерин ҳамчун идеалҳои олии халқи меҳнаткаш ифода ёфтаанд: «Ранчи мо — ганчи мо»; «Дастн худро гул бисозу миннати нокас мақаш»; «То меҳнат нақунӣ, санги сиёҳ лаъл нагардад»; «Номи баланди пуршараф аз кор меояд ба кас»; «Меҳнату роҳат»; «Аз бекор ҳама безор» ва монанди инҳо.

Дар ин ҳулосаҳои халқ фалсафӣ ҳаёти одамони меҳнатӣ ва ахлоқи зиндагӣ онҳо ҳамчун қонуни фаъолияти амалиётҳои ифода гардида, аз авлод ба авлод мерос мондааст. Ҳарчанд аз дигаргун шудани ҳаёти ҷамъиятӣ қонун, назария, мафҳуми норма ва шакли мундариҷаи меҳнат низ тағйир меёбанд, бештари зарбулмасалу мақолҳои халқии дар бораи меҳнат гуфташуда моҳияти ғоявии худро пурра нигоҳ медоранд. Масалан, Революцияи Кабири Социалистии Октябр соҳи нави ҷамъияти социалистиро ба вуҷуд овард, ки дар ин ҷамъияти нав меҳнат озод гардид, истисмори меҳнат тамоман барҳам дода шуд, меҳнат ба шарафу роҳати зиндагӣ инсон мубаддал гашт. Бинобар ин бисёр зарбулмасалҳо мазмунан ба замони мо мутобиқ шудаанд ва дар репертуари имрӯзаи мо мавқеи пайдо кардаанд. Дар баробари ин аз қабилҳои мисолҳои зерин зарбулмасалу мақолҳои нав низ пайдо шудаанд, ки мавзӯи меҳнатро пурраю васеъ менамоянд: «Қавли большевик аз қораш фарқ намекунад», «Сифати кор — ҳосили бисёр»; «Ба пешравиҳои кор танқид даркор»; «Ҳама барои як кас, як кас барои ҳама» ва монанди инҳо.

Мавзӯҳои ҳунаромӯзӣ, аз худ кардани илму дониш дар байни халқи тоҷик аз замонҳои ҳеле қадим мавриди муҳокимаи

доимӣ қарор гирифтааст. Бинобар ин ин мавзӯҳо на танҳо дар эҷодиёти даҳанакни халқ, балки дар адабиёти бои китобии он ҳам ба таври васеъ инъикос ёфтаанд. Қариб ҳамаи шоирони адабиёти классикии тоҷик ба ин мавзӯҳо махсус дахл кардаанд, ки мисраъҳои зерин ин фикро тасдиқ мекунанд:

Хунаро омӯз, к-аз хунаромандӣ
Даркушоӣ кунӣ, на дарбандӣ.

(Низомӣ)

Ҳеч ганҷе бех аз хунаро нест.

(Қайқовус)

Ғар хунаре дорию лафтод айб,
Дӯст набинад ба ҷуз он як хунаро.

(Савдӣ)

Ҷу нодовон на дар банди падар бош,
Падар бигзору фарзанди хунаро бош.

(Ҷомӣ)

Қимати мард на бо симу зар аст,
Қимати мард ба илму хунаро аст,

(Бедил)

Ҷамолӣ мардумӣ дар ҳилм бошад,
Қамолӣ одамӣ дар илм бошад.

(Носири Хисрав)

Тоҷи сари ҷумла хунароҳост илм,
Қуфлушоӣ ҳама дарҳост илм.

(Ҷомӣ)

Ҳамин ақида ва ҳамин нормаи ахлоқии зиндагӣ дар эҷодиёти халқ, аз ҷумла, дар зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ низ инъикос шуда, конкрет, ҳаёти ва соддаю мафҳум баён гардидааст. Ҷунонҷӣ: «Хунаро аз дониш, дониш аз хониш»; «Илму хунаро барзагарӣ, дигар ҳама — ҳилагарӣ»; «Бохунаро тоҷи сар аст, бехунаро думи хар аст»; «Ангушти қосиб қалиди рӯзист»; «Марди бохунаро хор нашавад, ба дӯсту душман зор нашавад»; «Хунаро аз мулку мероси падар бех»; «Зинати шахс илму хунаро аст, илму хунаро ҳусни дигар аст».

Ҷи дар суҳанони пурҳикмати классикони адабиёти тоҷик ва ҷи дар зарбулмасалу мақолҳои халқӣ идеали олии инсондӯстӣ, халқпарварӣ, меҳнат, хунаро ва илму донишро парастидан анъанани дерин аст.

Дар мавзӯҳои граждани низ як миқдор зарбулмасалу мақолҳо эҷод шудаанд, ки дар онҳо ғояҳои ватанпарварӣ

варӣ, адолатхоӣ, ҳақиқатҷӯӣ ифода ёфтаанд. Намунаи ин қабил зарбулмасалу мақолҳо аз қарори зайл иборат мебошанд: «Шаҳси беватан — булбули бечаман»; «Дар диёри бегона гови мо гӯсола шуд»; «Ҳоки ватан аз мулки Сулаймон хуштар, хори ватан аз лолаву райҳон хуштар»; «Ҳоӣ нашавӣ расво, ҳамранги ҷамоат бош»; «Ҳар кӣ бо халқ ситезад, сар ба сар обрӯи худ резад»; «Қора кунад карнайҷӣ, балоба монад сурнайҷӣ»; «Кӣ канад ҷон, кӣ хӯрад нон»; «Об овардагӣ ҳам баробар, кӯза шикастагӣ ҳам» ва монанди инҳо.

Чӣ навъе ки гуфта шуд, панду ҳикмат, маслиҳату пешниҳод, тавсияю насиҳат мазмун ва ғояи асосии зарбулмасалҳои гурӯҳи дуҷумро ташкил додаанд. Ин гурӯҳи зарбулмасалу мақолҳо хеле гуногунмавзӯанд ва онҳо, — чунон ки Н. В. Гоголь дар бораи зарбулмасалу мақолҳои русӣ мегӯяд, «аз ҷамаи воситаҳо — ҳам аз тамасхуру истехзо ва ҳам аз ришханду таънаи нишонрас сероб мебошанд»¹.

Азбаски доираи истеъмоли зарбулмасалу мақолҳо хеле ва сеъ аст, ба таври қатъӣ муайян қардани мавзӯ, мақом ва муносибати онҳо ба ҳодисаҳои зиндагӣ қори чандон осон намебошад. Бо вучуди ин ба таври умумӣ гуфтан мумкин аст, ки зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ қариб сад мавзӯю мавзӯҷаҳоро дарбар қардаанд², ки ҷамаи онҳо бо зиндагӣ ва фальолияту амалиёти одамии алоқаманданд.

Ба ҳамин тариқ, зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ дар бораи хислатҳои зишти одамии мунофиқӣ, дурӯғгӯӣ, тарсонҷакӣ, фитнагарӣ, кинаю адоват, ҳасадбарӣ, ҳасисӣ, тамаъ, ғараз, мағрури, танбалӣ, мастӣ, хабаркаши, айбҷӯӣ, ғайбат, пастӣ ва ҳоказо, инчунин дар бораи ахлоқи нек, муносибати устод ва шогирд, дар хусуси фарзанд, падар, модар, сабру тоқат, мушкилӣ, меҳмон ва меҳмоннавозӣ ва ғайраҳо баҳс мекунанд, ки мазмуни ғоявиашон ба тарбияи инсон, ба ташаккули шахси солиму барқамол равона қарда шудааст. Аз ин ҷӯ, онҳо афкори педагогии халқ буда, аҷамияти бузурги ҷамъиятӣ доранд.

Ҳусусиятҳои бадеии зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ. Зарбулмасал ва мақолҳо аз ҷиҳати бадеият дорои хусусиятҳои хося мебошанд. «Ҳикмати бузург — дар соддагии сухан аст, — мегӯяд А. М. Горький, — зарбулмасалҳо ва сурудоҳо ҳамеша кӯтоҳу рехтаанд, аммо ақлу ҳис дар онҳо ба андозаи як китоб аст»³.

Мушоҳидаҳои амику оқилонаи халқ дар бораи ҳодисаҳои зиндагӣ, табиат, муносибатҳои мантиқии байни ин ҳодисаҳо андешаҳои образноку бадеӣ ва хулосаҳои реалистонаи ҳаётро ба вучуд овардаанд. Масалан, дар бораи хоксорӣ ва ҷамкии будан: «Чун қаламфур тез машав, монанди зардак рост бош, мисли шалғам гарму нарму дар замин ҳамвор бош»; «Бузургӣ

¹ В. Н. Гоголь. Собр. соч., Т. 6. М., 1937, стр. 417.

² Ниг.: Суханҳои дилафрӯз, Душанбе, 1973.

³ В. Н. Морохин. «Хрестоматия по истории русской фольклористики». М., 1973, стр. 172.

аз бардошт»; «Шохи дарахти мевадор хам аст». Дар ин зарбулмасалҳо монандкунии ҳодисаю предметҳои табиат ва хислатҳои одамиро мебинем, ки аз қувваи таъсирбахши эҳсосӣ ҳосил мегардад. Ӯ ин ки зарбулмасалҳои зеринро гирем: «То шамол набошад, шохи дарахт намечунбад»; «Об аз сар лой»; «Замин сахт, осмон баланд»; «Мушро ҷонканӣ, гурбаро бозӣ»; «Забони мурғонро мурғон медонанд»; «На сих сӯзад, на кабоб»; «Беша бе шер не, даръё — бе моҳӣ»; «Буз агар хирман мекуфт, хочати барзагов набуд» ва ҳоказо. Дар ин ҷо предметҳо, ҳодисаҳо ва амалиёт аз фаъолияти муносибатҳои одамон берунанд, аммо дар онҳо мантиқан фаъолияти муносибатҳои байни ҳамдигарии одамон дар назар дошта шуда, зарбулмасалҳо маҳз ба ҳамин мақсад эҷод карда шудаанд. Дар ҳамин приёми адабии бадеӣ хусусияти зарбулмасалҳо низ зоҳир мегардад.

Дар баъзе зарбулмасалҳо мақсаду ғоя бо роҳи параллел (мувозеъ) — гузорӣ, муқоиса ва ё муқобила баён мегардад, ки ин гуна зарбулмасал аз ҷиҳати сохт ба ду тақсим мешавад: яке агар бевосита ба фаъолияти амалиёти одамон вобаста бошад, дигаре аз ҳодисаҳои табиат гирифта шуда, амалиёти инсонро тақвият медиҳад. Аммо ҳарду ба ҳамдигар муносибати мантиқию мазмунӣ доранд. Чунончӣ, «Ёр дар хонаю мо гирди ҷаҳон мегардем, об дар кӯзаю мо ташналабон мегардем»; «Абр агар аз қибла ҳезад, саҳт борон мешавад, шоҳ агар одил набошад, мулк вайрон мешавад»; «Бо бадон бад бошу бо некон — наку, ҷои гул гул бошу ҷои хор хор»; «Зани бебача — дарахти бемева»; «Олими беамал — занбӯри беасал»; «Бетамизиҳои одам аз сухан пайдо шавад, pistaи бемағз агар лаб во кунад, расво шавад» ва ғайра.

Дар гурӯҳи сеюми зарбулмасалҳо амалиёти фаъолияти инсон ҷамъбасту хулоса карда шуда, баракси қисмҳои яқум ва дуюм образҳои параллелӣ, муқоисаю муқобилаҳои предмет ва ҳодисаҳои табиат мушоҳида намешавад: «Гадо душмани гадост»; «Дили одаткарда балои ҷон»; «Шунидан кай бувад монанди дидан»; «Соле, ки накуст, аз баҳораш маълум»; «Тафти одамиро одам мебардорад»; «Ўзри бадтар аз гуноҳ», «То риш набарорӣ, ба кӯса наханд».

Хусусияти дигарии бадеии зарбулмасалҳо ба чистонҳо шабоҳат доштани онҳо мебошад. Дар зарбулмасалҳо ҳам монанди чистонҳо пинҳон доштани фикру мақсади асли, ки бо шаклҳои гуногуни баён ва суханҳои образнок ифода меёбад, то андозае мавқеъ дорад. Масалан, «Хар ҳамону полон дигар»; «Чорӯби нав тоза мерӯбад»; «Ҷуволӣ холи рост намеистад»; «Кӯзаи нав, оби хунук»; «Давидани гӯсола то каҳдон»; «Давои қурут — оби ҷӯш»; «Дарро задем, девор кафид»; «Гави бешир овози баланд дорад» ва ғайра.

Аксарияти зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ дорои вазну кофия мебошанд. Ин гуна зарбулмасалу мақолҳо аз байтҳо иборат буда, аз тарафи ашхоси шоиртабиат ва ё шоирони маълум

му номаълум эҷод карда шудаанд, ки ин мисолҳо аз ҳамон қабил мебошанд:

Дар хама кор машварат бояд,
Кори бемашварат наку н-ояд.
-V---V-V---
-V---V-V---

Коре, ки ба сулҳ дар наёяд,
Девонагие дар он бибояд.
---VV-V-V---
---VV-V-V---

Мард бояд, ки харосон нашавад,
Мушкиле нест, ки осон нашавад.
-V---VV---VV-
-V---VV---VV-

Байту мисраъҳои бисёри шоирони машҳури замонҳои гузашта бо мурури замон ба зарбулмасалу мақолҳои халқӣ табдил ёфта, хазинаи эҷодии бадеии халқро ғани кардаанд. Чунончи:

Ҳеч кас аз пешни худ чизе нашуд,
Ҳеч оҳан ханчари тезе нашуд.
(Румӣ)

Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Ҳеч н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.
(Рӯдакӣ)

Кӯш, то халқро ба кор оӣ,
То ба хулкат ҷаҳон биорой.
(Низомӣ)

Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст,
Дар парешонҳолию дармондагӣ.
(Саъдӣ)

Барои дӯстон чонро фидо кун,
Валекин дӯст аз душман ҷудо кун.
(Ҷомӣ)

Сухан бисёр дону андаке гӯӣ,
Якero сад мағӯ, садро яке гӯӣ.
(Саъдӣ)

Бетамизиҳои мардум аз сухан пайдо шаванд,
Пистан бемағз агар лаб во кунад, расво шаванд.
(Бедил)

Зарбулмасалу мақолҳое, ки берун аз қонуну мизони назм сохта шудаанд, қонуну мизони дигаре доранд, ки он дар ҳар қисми зарбулмасал ё мақол ҳамоҳанг будани калимаҳо ва ё истифода шудани қофияҳо мебошад. Барои исботи ин фикр чанд мисол меорем:

Чон хонаи мардум,
На гами обу на хезум.
Аз сад марди лозан,
Беҳ кори як зан.
Чуянда — ёбанда.

Гӯсола бо гӯсола — ошнои садсола.
Гӯсола каҳдон ҳоли кунад, бача нондон.
Дар сари қор айёр, дар сари ош тайёр.
Дар хона қайвонӣ бисъёр шуд, дегу табак мурдор шуд.
Дили модар ба фарзанд, дили фарзанд ба фарсанг.
Чои мардон — дар майдон.
Аввал хеш, баъд дарвеш.
Одаму либос, хонаву палос.
Одами бекор — дарахти бебор.

Зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ аз ҷиҳати забон ва услуб ду равию доранд. Яке, забон ва услуби адабӣ ё ин ки китобӣ, дигаре забон ва услуби гуфтугӯӣ. Масалан, бо забон ва услуби адабӣ:

Чон дар бадани беадабон ларзон аст,
Сад чон диҳию адаб харӣ, арзон аст.
Хишти аввал чун ниҳад меъмор қач,
То ба охир мееравад девор қач.
Гӯсолаи шудани аз пояш маълум.
Худами қушу бузама нақуш.
Дасти шикаста қор мекунад, дили шикаста не.

Дар баробари ин дар зарбулмасалу мақолҳо таъсири шеваҳои забони тоҷикӣ низ мушоҳида мешавад, ки онро ҳангоми нутқи ин ё он мусоҳиб пай бурдан мумкин аст.

Зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ асосан умумихалқиянд, вале баъзеашон характери маҳаллӣ дошта, ба таври васеъ интишор наёфтаанд ва мафҳуми онҳо фақат барои аҳолии ин ё он маҳал маълум аст. Чунончӣ, «Ванчи мо — ганчи мо»; «Сикан-дар шоҳи мо, роҳи Қайванд роҳи мо»;¹ «Ишқам қизу биз, фӯта қӯшқорак»; «Аз як палак чанд хел хандалак»; «Ток-рӯда, ангур-тӯда»;² «Арзани ноқошта-ҳай-ҳай гулчишқон»; «Доно ай қуртуқаш руст мешавад, нодон ай пош»; «Як гард хов, беҳ ай гӯшти гов»;³ «Дунё ба дасти ноқасон бозӣ шуд, сангбаққа мурду қурбоққа қозӣ шуд»; «Нафсут қуту пут мега, оши бенахут мега»; «Ҳайфи ришум, ки рума сиёҳ қард»⁴ ва ҳоказо.

Мавқеи зарбулмасалу мақолҳо дар осори шоирону нависандагон. Қариб ҳамаи шоирону нависандагон аз зарбулмасалу мақолҳои халқӣ истифода бурдаанд. Зарбулмасалу мақолҳо ҳамчун унсурҳои узвию таркибии образноки забон, ҳамчун материалҳои воситаи тасвирии нависанда дар асари бадеӣ мавқеи муҳим доранд. Роль ва мавқеи ғоявӣ-бадеии зарбулмасал дар офа-

¹ Намунаҳои фольклори Дарвоз, Сталинобод, 1955, саҳ. 88—89.

² Таронаҳои Самарқанд, Душанбе, 1966, саҳ. 216—223, 225, 229.

³ Фольклори Норақ, Душанбе, 1963, саҳ. 103—108.

⁴ Эҷодияти даҳанақли аҳолии Қӯлоб, Сталинобод, 1956, саҳ. 215—224

ридани образи типӣ, дар тасвири воқеаю ҳодисаҳо, пурмазмун ва пуробуранг сохтани забони нависанда ва забони персонажи асари бадеӣ хеле бузург аст.

Масалан, дар порчаи зерин зарбулмасали «Замона бо ту насозад, ту бо замона бисоз» дучор мешавад, ки Садриддин Айни ба воситаи он образи типии душманони халқро, ки дар солҳои аввали ташкил ёфтани Ҳукумати Советӣ ба аппарати идораҳои давлатӣ дохил шуда, монанди «Гург дар ҷомаи меш» буданду бар зидди Ҳокимияти Советӣ пинҳонӣ мубориза мебуданд, барҷаста тасвир кардааст:

— Илоҳӣ, теги ҳукуматҳо бурро шавад, сафарашон бехатар шавад, Ҳазрати Шери худо ва Баҳоваддини балоғардон камарашонро банданд,— гӯён даст бар рӯи кашид.

— Шумо дуруст-ку?— гуфт Ҳаит-Амин ба Ӯрмон-Полвон,— дар замони пеш ҷаноби олиро ҳамин тариқа дуо мекардед. Акнун, ки ба кор даромада гирифтед, ҳукуматҳоро ҳам ба ҳамон тавр дуо мекунед.

— «Дуруст» шудан даркор аст,— гуфт Ӯрмон-Полвон, дар ҳолате ки аз ҷойники ҷояш сардшуда ба Ҳаит-Амин ҷойи кашиди медод ва барои қувват додани сухани худ илова кард:— «Замона ба ту насозад, ту бо замона бисоз» гуфтаанд. Ҳоло мо маҷбур ҳастем, ки бо замона созиш кунем, як рӯз мешавад, ки замона боз барои созиш қардан ба мо маҷбур мешавад»¹.

Ҷунон ки мебинем, зарбулмасали мазкур барои кушодани симои ҳақиқии душман Ӯрмон-Полвон дар ҳамин диалог вазифаи муҳимро адо карда, ҷои асосиро ишғол кардааст. Бехуда нест, ки нависанда дар шарҳи диалоги Ӯрмон-Полвон «барои қувват додани сухани худ илова кард» гуфта роли зарбулмасалро алоҳида қайд намудааст. Аслан мазмуни ин зарбулмасал (бе матн) замонасозӣ, сустиродагӣ, муросоҷӯӣ аст, аммо дар матни С. Айни ба мазмун ва вазифаи дигар омада, дар ниқоб будани душман, макру фиреби пинҳонӣ доштани ӯро бо оҳанги киноя мефаҳмонад. Оҳанги кинояомези онро худи гӯяндаи зарбулмасал ба вучуд овардааст, зеро мавқеи кор фармуда шудани он ҳаминро талаб мекунад.

Дар рафти тасвири хислати образ зарбулмасале истифода карда мешавад, ки барои барҷаста нишон додани он хислат ё харақтери типии персонаж роли махсусе мебозад. Масалан, ба воситаи зарбулмасали «**Ҷон хонаи мардум, на ғами обу на ғами хезум**» бори дигар хислати мумсикӣ, ҳасисӣ ва муфтхӯрии Қорӣ-Ишқамбаи судхӯр нишон дода мешавад ва ин образ бо детали дигар амиқтар тасвир мешавад:

«— Шумо дар хонаи худатон ҳам ҳеҷ ош мехӯред?— ман пурсидам.

— Ҳаргиз! Модом ки дар хонаи дӯстон ошу нони тайёр ҳаст, чаро дар хона дегу дуд кунонда ва пулери, ки бо сад машаққат

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷ. 3, Сталинобод, 1960, сах. 320.

меёбам, харч карда, ош пазонда хӯрам? «**Чон хонаи мардум, на ғами обу на ғами ҳезум» гуфтаанд касони хирадманд,— гуфт...**»¹.

Зарбулмасалу мақолҳо дар типикунонидаи забони персонанҷҳои асари бадеӣ низ роли муайяне мебозанд. Масалан, дар порчаи зерин зарбулмасали «**Моли мӯъмин — хуни мӯъмин**», ки аз забони рӯҳонӣ гуфта шудааст, барои аксарияти рӯҳониён характернок мебошад.

«Қозӣ афсӯс хӯрда:

— Худо ачрашро яке бар даҳ карда расонад! Чӣ қадар пулро дуздондед?

— Он қадар пули казоӣ не, як маблағи андак буд, ҳамин тавр бошад ҳам, пул гум кардан ба кас бисёр алам мекардааст.

— Албатта, албатта, «**Моли мӯъмин — хуни мӯъмин**» гуфтаанд, аз бадани кас хун барояд, андак ҳам бошад, алам мекунад. Ба ҳокимони Бухорои шариф арз накардед?»².

Ба ҳамин тариқ, зарбулмасал ва мақолҳо дар асарҳои бадеӣ ҳамчун санъатҳои бадеӣ ва ҳамчун воситаи ба вучудоварандаи образҳои типӣ роли муҳим мебозанд. Барои ҳамин ҳам А. М. Горький ба нависандагон маслиҳат додааст: «Умуман зарбулмасалҳо ва мақолҳо,— мегӯяд ӯ,— тамоми таҷрибаҳои зиндагӣ, иҷтимоӣ-таърихӣ халқи меҳнатиро ба таври намунавӣ ифода менамоянд ва ба нависанда шинос шудан бо материал, ки мисли ангуштони мушт фушурда шудани калимаҳоро меомӯзонад, хеле зарур аст»³.

Агар дар насри бадеӣ зарбулмасалу мақолҳо айнан, пурра ва қариб ҳамеша бетағъир истифода бурда шаванд, дар назм шоирон онҳоро дар се намуд кор мефармоянд.

Намуди якум, айнан дар таркиби худ истифода кардани зарбулмасалу мақолҳо. Чунончӣ:

Аз аҳгари инқилоби мо сӯхт
Дунёи ситамгарон чу хошок.
Афсӯс махӯр, ки сӯхт олам,
Баргӯй, ки «**Ҳас каму ҷаҳон пок**»⁴

Намуди дуум, бо андаке тағъироти таркибӣ истифода кардани зарбулмасалу мақолҳо. Чунончи:

Душмани камбағалон боз ба пеш омадааст,
Гург ин мартаба дар ҷомаи меш омадааст.⁵

Намуди сеум, истифода бурдани мазмуни зарбулмасалу мақолҳо. Чунончи:

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷ. 4, Сталинобод, 1961, сах. 57.

² С. Айни. Куллиёт, ҷ. 2, Сталинобод, 1960, сах. 109.

³ М. Горький. О литературе, стр. 329.

⁴ С. Айни. Ашъори мунтахаб, Сталинобод, 1958, сах. 329.

⁵ А. Лоҳутӣ. Куллиёт, ҷ. 2, Сталинобод, 1961, сах. 18.

Чистон яке аз қадимтарин жанрҳои эҷодиёти даҳанакии халқ буда, дар ҳаёти маънавии халқ мавқеи нисбатан калонро ишғол карда меояд.

Калимаи «чистон» аз саволи «чист он?» ба вучуд омада, ҳамчун истилоҳ дар фольклоршиносии тоҷик қабул шудааст. Истилоҳи китобии чистон «луғз» аст.

Мавзӯ ва мазмунҳои чистонҳо хеле гуногун ва доманадор аст. Предмет ва ҳодисаҳои табиат, ашъён рӯзгору олоқи меҳнат, ҳӯрокворӣ, парранда, ҳашарот, ҳайвонот ва ғайра, илм ва техника, ҳулоса ҳамаи он предмету чизҳои, ки дар зиндагии инсон мавқеи муҳим доранд, мавзӯ ва мундариҷаи чистонҳоро ташкил додаанд. Бо мурури замон ва дар натиҷаи тараққиёти ҷамъият доираи мавзӯи чистонҳо дигаргун ва васеъ шудан мегирад. Пайдо шудани предмети нав, ба тарзи тоза эҳсос гардидани ҳодисоти табиат ва зиндагӣ, мушоҳида ва ҳулосаҳои нави одамон дар ҳар давраи таърихӣ боиси ба вучуд омадани чистонҳои нав гардидаанд. Бинобар ин чистонҳо низ барои донишмандони фикри мардуми меҳнаткаш, тарзи ҳаётгузаронии онҳо, таърихи ҳаёти хоҷагӣ ва маданияти онҳо ҳамчун манбаъ, ҳамчун ҳуҷҷати муҳим хизмат карда метавонанд.

Тарзҳои эҷоди чистон. Дар чистон аломат ва ҳусусиятҳои аниқку муайяни ин ё он предмет ба воситаи киноя, маҷоз, муболиға, ташбеҳ, ~~т~~тҷхис ва ғайра баён мешавад. Чунончӣ, дар мисолҳои зерин шакл ва ранги предметҳо тасвир ёфта, дар бунёди чистонҳо роли асосӣ бозидааст: «Гилеми калони ранга, дарунаш пури танга» (осмону ситораҳо); «Сандуқча пури меҳча, на дар дорад, на дарича» (анер); «Он чист, ки ба гурда монанд, пушида кафан ба мурда монанд?» (лӯбиё); «Гови зард таги гови сиёхро мелесада» (дег ва алав) ва монанди инҳо.

Чистонҳои маҳсусан зиёд волеҳӯранд, ки дар онҳо вазифаи предмет зикр мегардад: «Ғуломи сиёҳаки мо, хонапояки мо» (қулф); «Аспи сиёҳи мардум, на ~~т~~мондаст, на гандум» (осиёб); «Аз ин дарак ба он дарак, меҳмонаки хазандарак» (элак).

Дар як гурӯҳ чистонҳо садои предмет ба назар гирифта мешавад: «Рӯз шап-шап, шаб як шап» (дар); «Курт-куртаки беҳи бурс, не ҳук меҳӯрад, не хирс» (табар), «Осмон ялаққӣ, замин тараққӣ» (каланд).

Қайду рад кардани сифатҳои, ки ба предмети чистоншаванда мансуб аст, яке аз усулҳои чистонфарӣ ба шумор меравад: «Таг санг, санг нест, рӯ санг, санг нест, чор но дорад, гов нест морсар аст, мор нест» (сангпушт); «Зард асту зардолу не, сафед асту шафтолу не» (туҳм).

Бисёр чистонҳо дар асоси шумора сохта шудаанд, ки онҳо ро чистонҳои риёзӣ (арифметики) ҳам мегӯянд: «Дар як таксарӣ чил сар, болон чил сар бори сад хар» (болор, вассаҳо ва хоки бом); «Худаш якта, чашмаш садта» (элак); «Якта задам,

дута кашол шуд» (зин ва узангу); «Он чист дар биёбон маскан дорад, сесад суруку даҳ гардан дорад?» (соя).

Қисман вазъият ва мавқеи предмет мавзӯи чистонҳоро муайян мекунад: «Саро сари ёла, думбаш кашола», (сузану ресмон); «Лаб-лаби чарак, химчаҳои тарак» (мижгон); «Очааш дав-давои, бачааш чапакзанон» (сафедор ва шоҳу барги он).

Гуфтаи ҷоиш аст, ки дар ҳар як гуруҳи чистонҳои зикршуда ҳамеша фақат як хусусияти муайяни ҳодиса ва ё чизе (яъне ё шаклу сифат ё мақому вазъият ва ё вазифаю миқдор) тасвир нашуда, бисёр вақт ин хусусиятҳо дар як чистон якҷоя ба ҳам омехта зухур мекунанд. Чунончӣ, барои нишон додани хусусияти чистонҳое, ки ба тавассути акс кунонидани садо ба миён омадаанд, дар боло се намуна оварда шудаанд. Дар чистони аввал ба чуз акси садо (шап-шап) миқдори садо (як шап) ҳам кайд шуда, хусусияти асосии предмети пинҳонкардашуда (дар)ро таъин кардааст. Дар чистони дуюм садо (курт-курт) ба сифат (сахтию вазнинӣ) ва вазифаи предмет (буридан) якҷоя зикр гардидааст. Чистони сеюм бошад, ба воситаи таъкид шудани мутобиқати ранг (ялаққӣ) ва садо (тараққӣ) бунёд ёфтааст.

Умуман зикр кардани мутобиқати сифату хусусияти як чиз (ва ё ҳодиса) бо чиз ва ҳодисаҳои дигар маъмултарин ва қадимтарин усулҳои эҷод намудани чистон ба шумор меравад.

Таърихи пайдоиши чистон. Таърихи пайдоиши чистонҳо бо таърихи пайдоиши предмети чистоншаванда алоқаманд аст. Масалан, чистонҳо дар бораи осмон, офтоб, мох, абр, об, ях, барф, шамол, соя ва ҳоказоро агар аз нуктаи назари пайдоиши предметҳои мазкур гирем, бояд аз ҳама қадимтар бошанд. Аммо нисбатан хеле дер пайдо шудани онҳоро низ эътироф накарда наметавонем. Маълум аст, ки чистонҳо дар бораи ҷиёз, шалғам, лаблабу, сабзӣ, нахӯд, лӯбиё, ҷуворӣ ва ғайра дар баробари пайдоиш ва инкишофи зироат ва машғулияти деҳқонӣ ба вуҷуд омадаанд. Дар айни замон бояд кайд кард, ки баъзе аз намудҳои сабзавот (монанди картошка, помидор, шалғам, қарам ва ғайра) дар ҳаёти деҳқонии тоҷикон хеле дер пайдо шудаанд ва таърихи истеъмоли онҳо низ чандон дуру дароз намебошад.

Ҳамон хел таърихи пайдоиши чистонҳои оид ба самовор, қалӯш, гӯгирд, қарасинҷароғ, ҷароғи электрик, китоб, глобус, портфель, радио, телефон, самолёт, поезд, трактор ва ғайра бо таърихи пайдоиши ин предметҳо алоқаи бевосита дорад.

Чистонҳое ҳастанд, ки агар танҳо аз рӯи предметҳои чистоншаванда назар афканем, таърихи хеле қадимӣ доранд. Масалан, чистонҳо дар бораи кӯза, ҷувоз, қорӯб, тарозу, кафш, асо, ҳаммом, табар, қаланд, қамчин, омор, арра, найқалам, ароба ва монанди инҳо дар давраи таърихии гуногуни инкишофи ҷамъияти инсонӣ эҷод карда шудаанд.

Албатта, пайдоиши чистон, пеш аз ҳама, ба инкишофи тасав-

вуроти инсон оид ба муҳит вобаста аст, яъне ҳамин ки инсон ҳар ҳодиса ва ҳар предмети ихотакардаи худро ба тарзи образҳои бадеӣ тасаввур мекардагӣ мешавад, вай олами нави бадеиро кашф карда, ба ҳамин восита аз ҳаёт пурраю васеътар баҳра мебардагӣ мешавад.

Таърихи сабти чистон танҳо аз асри X, аз эҷодиёти Абуабдулло Рӯдакӣ ба мо маълум аст. Аз Рӯдакӣ ба мӯдӯ чистон боқӣ мондааст, ки яке дар бораи пайқалам ва дигаре дар бораи ревоҷ мебошад. Аммо минбаъд шоирони замонҳои гузашта чистонҳои зиёде эҷод карда, ин жанрро хеле инкишоф додаанд.

Дар замони советӣ ҳам чистонҳои зиёде эҷод шудаанд, ки муаллифи як қисми онҳо шоирону нависандагони муосири тоҷик мебошанд.

Бояд қайд кард, ки ҳамон павъ чистонҳои китобӣ аз даҳон ба даҳон гузашта, ба ҳазинаи эҷодиёти халқ дохил шудаанд, ки онҳо мазмунан содда ва аз ҷиҳати санъат хеле ҷолиби диққат мебошанд. Дар баробари ин ба сабаби дар ҳаёти мардум мавқеи худро гум кардани чархи ресмонресӣ, ҳаллоҷӣ, ароба, омоч, сандалӣ, чароғи сиёҳ, лӯкидон, чувоз, обчувоз, чашмбанд, кафши ҷӯбиҷ, хум ва ғайра барин предметҳо баъзе чистонҳо аз истъмол баромада истодаанд ва ба ҷои онҳо предметҳои нав, монанди: компас, радио, телефон, портфель, китоб, газета ва ғайра дохил гардидаанд.

Мавқеи чистон дар ҳаёти халқ. Чистон ҳам монанди суруд, афсона ва дигар жанрҳои фольклорӣ ба одамон завқи бадеӣ баҳшида омадааст. Дар замони то Революцияи Қабири Социалистии Октябр дар байни деҳқонон ва қосибону хунармандон чистонгӯӣ аз машғулиятҳои дӯстдоштае ҳисоб мешуд ва ин машғулият бештар дар вақтҳои истироҳату дамгирӣ ба вуқӯъ меомад. Чистонгӯию чистонбӯбӣ хусусан дар шабҳои дарози зимистон, дар ҳашарҳо ва дар чамъомаду маърақоҳе, ки ба ягон муносибат барно мегардид, ба амал меомад. Дар як қатор маҳалҳои ҷанубии Тоҷикистон, аз ҷумла, дар районҳои Кӯлоб, чистонгӯӣ дар шабҳои «зочабонӣ» дар байни занону бачагоне, ки кӯдаки навзод ва модари ӯро нигоҳубин мекарданд, хеле авҷ мегирифт. Дар ин маврид чистон яқинан вазифаи қадимии худро иҷро менамуд. Одамон дар давраҳои ибтидоӣ бо забони пур аз кинояву истиора байни худ гуфтугӯ карда, кӯшиш менамуданд, ки аз қувваҳои фавқуттабӣ мафҳуми ҳодисаҳои ҳаёти худро нигоҳ дошта, ба ҳамин роҳ оромӣ ва осудагии худ ва авлоди худро таъмин намоянд. Пайдоиши чистон, ки дар он фикр аксаран бо кинояву маҷозу истиора ифода мегардад, низ ба ҳамин ҳодиса алоқаманд аст¹. Бинобар ин гуфтан мумкин аст, ки чистонгӯӣ, яъне бо забони маҷозу киноя сӯҳбат кардан

¹ Дар ин бора ниг.: В. П. Аникин. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор, М., 1957, стр. 56—57.

дар шабҳои «зочабонӣ» мақсади аз қувваҳои зарарнок эмин нигоҳ доштани кӯдаки нававаллудшударо дар замири дорад¹.

Чистонро алалхусус бачагон ва ҷавонон хеле дуст медоштанд ва ба шурӯъ шудани машғулияти чистонгӯӣ асосан онҳо ташаббус нишон медоданд. Дар ҷустуҷӯи ҷавоби чистон ҳам бачагону ҷавонон ва ҳам калонсолон иштирок мекарданд. Касе, ки ҷавоби чистонро зуд меёфт, гуяндаи чистон ӯро таъриф карда мегуфт: «қаңдатро зан», «офарин ба ту», «ба падарат раҳмат», «баракалло, ёфтӣ», «кам нашав» ва монанди инҳо. Дигарон ба ин таъриф сазовор будани ёбанди чистонро бо сарчунбонӣ ва балеғӣ тасдиқ менамуданд. Агар чистон душвор бошад, ҳозирон ба фикр ғӯта мехӯрданд ва баъд ноилоҷ аз гуяндаи чистон нишонаҳои қизи пинҳоншударо ба тариқи савол мепурсиданд. Саволҳо, одатан, ин хел мешуданд: «Ҳалол аст ё ҳаром?», «Саҳт аст ё мулоим?», «Ҷондор аст ё бечон?», «Ҳаракат мекунад ё намекунад?», «Дар кучоҳо мешавад?» ва ғайра.

Баъди ба саволхояш ҷавоб гирифтаи ёбанди чистон кӯшиш мекунад, ки дар доираи он ҷавобҳо предмети пинҳоншударо фикр карда ёбад. Агар бо вучуди ин ҳозирон ҷавоби чистонро гуфта натавонанд, он гоҳ ба гуянда ҳадья карадни деҳот ё шаҳр ва ё мамлақати худро ваъда дода, илтимос мекарданд, ки худӣ ӯ ба чистон ҷавоб гуянд. Гуянда то даме, ки ваъдаи ҳадьяҳоро нашунавад, ҳозиронро сарзаниш карда, онҳоро ба нодонӣ ва қундзехнӣ айбдор менамуд. Пас аз қапоат ҳосил кардан ба ҳадьяҳои ваъдашуда, вай ҷавоби чистонро маълум мекард ва ламопо чистони дигар мегуфт. Аммо агар ҷавоби чистони ӯро касе ёбад, навбати чистонгӯӣ ба ҳамон кас дода мешуд.

Ҳамин навъ, чистонгӯию чистоньёбӣ мӯддати дароз давом карда, ба як машғулияти ҳазломезу шавқангез, ки дар он қобилият ва ақлу дониши иштироккунандагон зоҳир мегардид, табдил меёфт. Зоҳиран бисёр чистонҳои нав дар давоми ҳамин машғулият эҷод карда мешуданд.

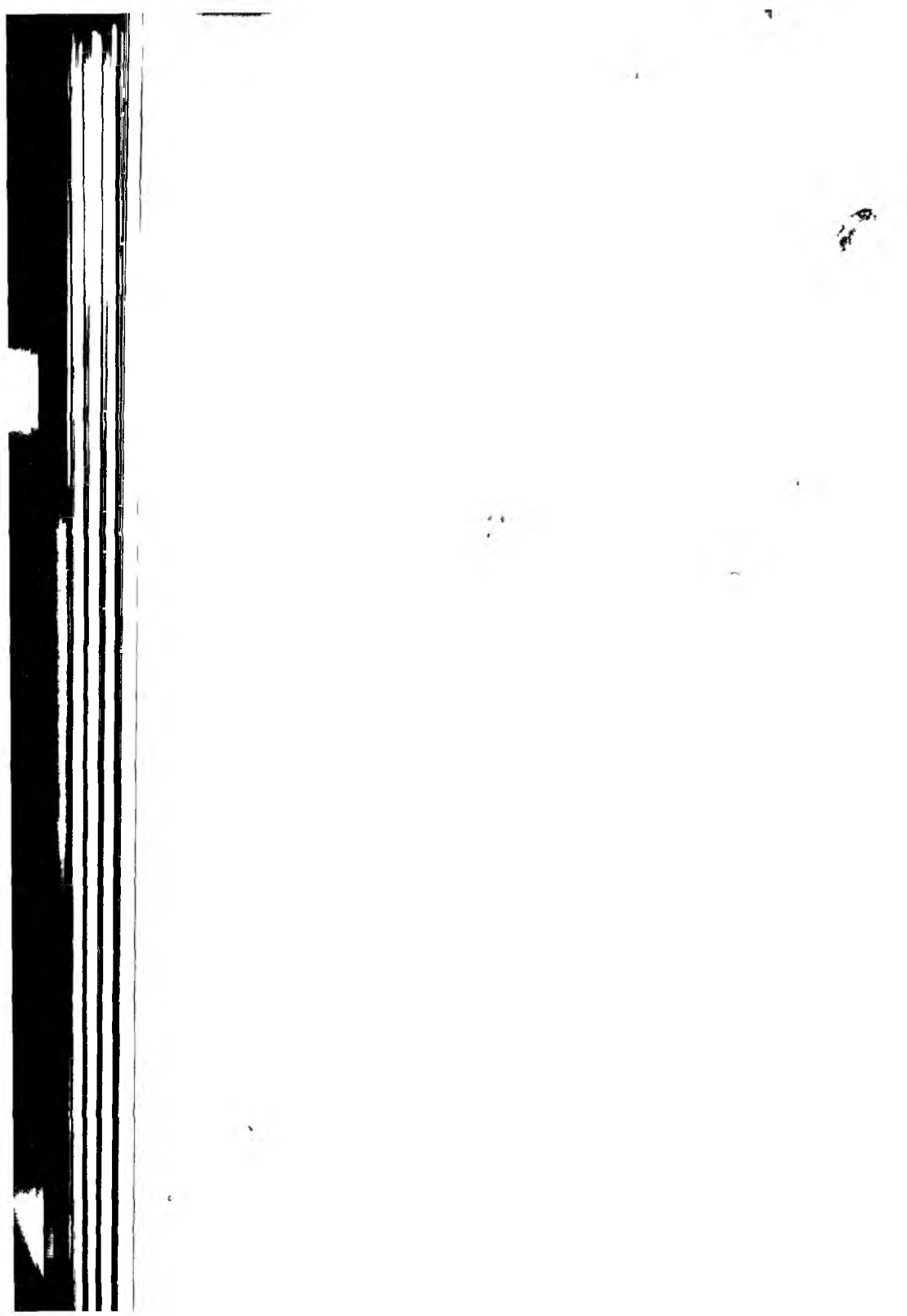
Ҳоло чистон мисли пештара мавқеи васеъ ва устувор надорад. Барои чистонгӯию чистоньёбӣ ҳам ҷаҳди эҳтиҷ намондааст. Акнун, ки одамон босавод шудаанд, чистонҳоро аз китобҳо хонда ҷавобҳои онҳоро низ ёфта метавонанд. Илова бар ин машғулиятҳои гуногун, ки имруз ҷавонон ва умуман одамони мо доранд, низ доираи машғулияти чистонгӯиро хеле маҳдуд кардаанд.

Хусусиятҳои бадени чистон. Чистон аз ҷиҳати шакл ва мазмун сода ва мураккаб мешавад. Қӯтоҳбаёнӣ хусусияти асосии услуби чистон аст. Дар чистон тасвир ва нақл бештар мавқеъ дорад.

Чистонҳои сода аз ҷанг калимаи саволмез иборат буда, бо як-ду сифати предмет сохта мешаванд: «Аз сағ паст, аз асп

¹ Дар бораи ин мавриди чистонгӯию чистоньёбӣ ниг; А С в ф и е в Чистонҳои халқии тоҷикӣ, Душанбе, 1972, саҳ. 11

- 7 Сумане аз ҳар чамане Тартибдиҳандагон А Назарова ва Р Ширинова Душанбе, 1966
- 8 Рубоиег ва сурудҳои халқии Бадахшон Тартибдиҳанда Н Шакирмамадов Душанбе, 1965
- 9 Таронаҳои Самарқанд Тартибдиҳанда Б Шермухаммадов Душанбе 1966
- 10 Р Амонов Лирикаи халқии тоҷик Душанбе, 1968
- 11 Л Бузургзода ва Р Чалилов, Инъикоси шуриши Восеъ дар фольклор Сталинобод — Ленинград, 1941
- 12 Н Маъсуми «Шуриши Восеъ» ва сурудҳои таърихи жури «Шарки Сурх» 1950 № 11
- 13 Б И Искандаров Восстание крестьянских масс Таджикистана (Восточная Булара) под руководством Воссе Изв отд общ наук АН Тадж ССР, № 4, 1953
- 14 История таджикского народа Т II, книга вторая М 1964 стр 187—191
- 15 А Маджлисов Каратегини нақануне устанавления совстской власти Сталинабад 1959

БАДЕҲА

Хусусияти жанри бадеҳа ва тарзи иҷрои он. Бадеҳа суруди ҳазломезу шухест, ки аз гуфтугу фароҳам омада, мавзӯҳои мансуби ҳодисаҳои қобили ҳаҷву мазохро дар бар мекунад ва дар иҷрои худ иштироки бештар аз як нафарро талаб намуда, ҳатман дар сахна, дар ҳузури тамошобин бо рақсу бози сароида мешавад. Ба сабаби он, ки аксарияти бадеҳаҳо дар мавзӯҳои ишқ бо оҳанги ҳазлу шӯҳи гуфта шудаанд, онҳоро сурудҳои ишқии ҳазломез низ номидан мумкин аст. Н Маъсуми аз хусуси вазифаи ин гуруҳ сурудҳо сухан ронда, кайд мекунад, ки «бадеҳаҳо рӯҳияи хурсандиро ба амал меоваранд, зеро аксарияти онҳо мазмунан ба ишқу муҳаббати ҷавони бахшида шудаанд». Дар мавриди ба эътибор гирифтани тарзи иҷрои бадеҳа ин маъсала ба ҳуби равшан мегардад.

Бадеҳа, одатан, аз тарафи ду кас дар маърақаҳои хурсандигу тую зиёфат, яъне дар ҳузури тамошобинон, дар «сахна» иҷро мешавад. Иҷрокунандагон бояд зану мард бошанд, яъне иҷрои бадеҳа як лавҳаи драматикӣ, ки манзараҳои мулоқоти дилдодагон, муносибатҳои оилавӣ, талошу мочароҳои ишқию маширо мучассам менамояд. Дар иҷрои бадеҳа рақс ва ҳар гуна ҳаракатҳои шавқовару сурурангез, ишораҳои маънидор ба воситаи ҷашму абрӯю даст ва ҳаракати пайкар ва мусиқии шӯҳчиҳати ҳатмӣ ба шумор меравад.

Дар гузашта, чун дар драмаҳои халқӣ, роли занро марди бозингари ширинкор адо менамуд. Либоси занона пӯшида, дар ҳаракат ва овоз ба занҳо тақлид намудани мардон хандаву ҳазлу шӯхиро қувват меод.

Дар яке аз бадеҳаҳои халқӣ духтаре дар ҷавоби саволҳои

¹ Н Маъсуми Фольклори тоҷик саҳ 86—90

падараш либосу пойафзол хостани худ ва сазовори зару зевар будани гӯшу дасту ангуштонашро рақскунон бо таманову нозу ишва намоиш медиҳад. Дар бадеҳа ҳар сухан чилваи ҳаракати пайкар, нигоҳ ва дасту пою бозувонро тақозо мекунад:

П а д а р Кучо меравӣ, бибиҷон?
Кучо меравӣ, бибиҷон?

Д у х т а р: Бозор меравам, отаҷон,
Бозор меравам, ҳой, ҳой.

(*Духтар тарзи бозорравиро рақскунон намоиш медиҳад*)

П а д а р: Чихо мехарӣ, бибиҷон?
Чихо мехарӣ, бибиҷон?

Д у х т а р: Рӯмол мехарам, отаҷон,
Барои сарам, ҳой-ҳой.

(*Духтар чӣ хел ба сар бастанӣ рӯймолро нишон медиҳад*)

П а д а р: Чӣ тар, чи тар, мендозӣ?

Чӣ тар, чӣ тар мегардӣ?

Д у х т а р: Итар, итар мендозам,
Итар, итар мегардам...

Бадеҳаи мазкурро дар гузашта ду мӯйсафед, яке ба сар рӯймол партофта роли духтарро ва дигаре роли падарро иҷро мекардаанд. Иҷрокунандаи роли духтар ҳар як чизи мефармудагиашро бо ишора, имо ва ҳаракатҳои дасту сару абрӯ нишон дода, рақс мекардааст ва ба назари тамошобин як саҳнаи шавқовар ба чилва меомадааст. Барои иҷрои ин бадеҳа ҳар ду мӯйсафедро ба тӯйҳои кишлоқҳои атрофи диёрашон хабар мекарданд¹.

Иҷрои ҳунармандонаи ҳар як бадеҳа ба саҳнаи дилчаспу шӯрангез табдил мешавад.² Ба ин сабаб аз рӯзҳои аввали ба вуҷуд омадани театр дар Тоҷикистон бадеҳаҳои яке аз шавқовартарин номераҳои концертҳои артистони тоҷик қарор гирифт.

Оид ба пайдоиши бадеҳа. Н. Маъсумӣ кайд мекунад, ки бадеҳа «ҳамчун шакли адабии махсус дар адабиёти халқ аз қадимтарин замонҳо то ин вақт мавҷудият дорад». ³ Аз рӯи баъзе фактҳо чунин ба назар мерасад, ки ин фикр умуман аз ҳақиқат дур нест. Бадеҳаро, чунон ки гуфта шуд, бояд ду кас: зан ва мард иҷро кунанд, яъне бадеҳагӯӣ дар замонҳои расм шудааст, ки занон ҳанӯз ҳуқуқҳои худро аз даст надода буданд ва барои ба маъракаи мардон ширкат карданишон мамониати ҷиддӣ ба миён намеомад.

Дини ислом занонро аз ҳамаи ҳуқуқҳои маҳрум кард ва ба

¹ С. Маҳдиев Сарсухан ба китоби «Фольклори Норақ»

² Маълумоти нахустинро дар бораи бадеҳагӯӣ мо дар романи устод С. Айни «Доҳунда» пайдо мекунем. Як боби махсуси роман ба тасвири ин одати аҷиб бахшида шуда, номи боб ҳам «Бадеҳагӯӣ» аст. Қаҳрамонҳои роман Ёдгор ва Гулнор — ду ошики шайдо дар кӯҳсор аз дидори якдигар хушнуд шуда, бадеҳа мехонанд ва ҷупонбачагон бо шавқ тамошо мекунанд (ниг. С. Айни. Куллият, ҷ 2, саҳ 132—134). Тасвири ин воқеа дар роман, албатта, мувофиқи хусусияти асар бадеӣ анҷом ёфтааст, вале бо вуҷуди ин маълумоти С. Айни ҳамчун материали ҳаёти аз аҳамият ҳоли нест.

³ Н. Маъсумӣ. Фольклори тоҷик, саҳ. 88.

сабаби имконнопазир шудани иштироки онҳо ба бадеҳагӯӣ роли онҳоро мардон иҷро мекардаги шуданд. Ин аҳвол то Революцияи Октябрь давом ёфт ва танҳо ба шарафи озод ва соҳибхуқуқ шудани занон мавқеи онҳо дар бадеҳагуи барқарор гардид ва вусъат ёфт. Дар кружокҳои хаваскорони санъат, театроҳои халқӣ ва профессионали ин анъанаи қадимӣ зуд таракки кард. Дар замони совети бисёр бадеҳаҳои нав ба амал омаданд, ки муносибатҳои нави ҷамъиятӣ ва ҳислаги ҷавонони имрӯзаро акс менамоянд.

Н Нурҷонов низ пайдоиши он сурудҳои рақсиро, ки аз тарафи марду зан иҷро мешаванд, ба давраҳои қадим нисбат додааст¹. Ба замми ин, агар мо умуман қадими будани сурудҳоеро, ки бо рақс иҷро мешаванд, ба назар гирем, аз ҳақиқат дур набудани ин фикр шубҳае ба миён намеорад.

Мазмуни ғоявӣ ва санъатҳои бадеии бадеҳаҳо. Бадеҳаҳо мазмунаи гуногунанд. Н. Нурҷонов, пеш аз ҳама, мазмуни лирикии доштани онҳоро таъкид карда ва аз ин нуқтаи назар ӯ бадеҳаҳои «Секинак», «Дълкоко» ва «Дари дарвоза»-ро таҳлил намуда, ҳулоса мебарорад, ки дар онҳо ба воситаи саволу ҷавоби ҳазломез аҳволи иҷтимоии одамон ошкор мешавад.²

Ин ақида дуруст аст, вале бояд илова намуд, ки бадеҳаҳои пешазинқилоби воқеаҳои гуногуни ҳаёти шахси ва ҷамъиятиро дахл кардаанд. Дар онҳо лаҳзаҳои шиносшавӣ, баҳсу мунозира, бозию шӯҳӣ, шикояту эътироз, қаҳру ғазаб ва муносибати ҷавонон ба ин ё он ҳодисаи ҷамъият тасвир мешавад.

Як бадеҳа гуфтугӯӣ пур аз ҳазлу шӯҳии байни духтару писарро ифода мекунад. Духтар мепурсад, ки оё ӯ бародаре дорад.

П и с а р   Додараки хуб дорам,
Сағераи ноқорӣ,
Эй духтар, туро пурсам,
Хеч молу ҳол дорӣ?

Писар ба саволи духтар дар бораи молу ҳолаш мегӯяд, ки ба ҷуз «як букҷаи кури исқотию ноқорӣ ва тағруе (кӯрпае) аз паҳоли шолӣ» чизи дигар надорад. Дар ин ҳел бадеҳаҳо дар хусуси урфу одатҳои номусоиди оиди пиқоҳу онла сухан меравад ва бо тамасхуру истехзо қайд шудани урфу одатҳои кӯҳна, алалхусус талаби мол ба ивази духтар, мавриди ҳазлу ҳаҷв қарор мегирад.

Дар районҳои Қӯлоб бо номи «Бобопирак» бадеҳае машҳур аст. Н. Нурҷонов дар ин маҳал бо ҳамин ном машҳур будани саҳнаи рақсиро қайд намуда, тарзи иҷрои рақсро батафсил тасвир мекунад. «Бобопирак маҳз дар бани занҳо паҳн шуда буд,

¹ Н. Нурҷонов Таджикский народный театр, М., 1956, стр. 87.

² Ниг. Н Нурҷонов. Таджикский народный театр, стр. 87—88

тод С Айнӣ дар романи нахустини худ «Дохунда» бо шавқи тамои тасвир карда, аз забони қаҳрамонони асосии роман, ду нафар фарзандони деҳоти тоҷик Ёдгор ва Гулноҳ якҷанҷ бандашро зикр намудааст ва як нусхаашро В. А. Жуковский ҳанӯз аввали ин аср ҷоп карда буд¹.

Дар бадеҳа оғоз, инкишоф ва хатми воқеа, зуҳурот ва вусъати конфликт маҳз ба виситаи гуфтугӯ (диалог) сурат мегирад. Гуфтугӯ барои падида овардани кайфият ва ҳасби ҳоли одамай, шавқу мароми ӯ аҳамияти хос дорад, аз ин ру, пайваста суръат гирифтаи ва диққатангез шудани он шарт аст, ки ба ин бо саволу ҷавоб ва ё хитобан ва бо таъкид изҳор ёфтани фикр ёрӣ мерасонад. Дар суруди лирикии маросими тӯй «Саршӯён» байни духтар ва дугонаҳои ӯ гуфтугӯ меравад. Дугонаҳо ба арӯшаванда мурочиат карда, таъкид мекунанд, ки сар шуста, либос пушидан, ба рафтаи тайер шудани ӯ зарур аст. Духтар қабул намекунад. Байни талаби дугонаҳо ва раддияи духтар ихтилоф суръат мегирад

— Гуларусак, сар бишу,
Пага ваъдай рафтаи!
— Сарма шуста, ҷи кунум,
Ношустагим бехтарай!
— Гуларусак, курта бишу,
Пага ваъдай рафтаи!
— Куртапушӣ ҷи кунум,
Нопушиданум бетарай!

Дар ин хел конфликтҳо асари нохушӣ дар муносибатҳои ҷамъиятӣ, эътироз аз никоҳи маҷбурий ва монанди инҳо инъикос меебад. Диалог дар бадеҳа барои тасвири хусн, хусусан хусни духтар, хизмати калон мекунанд. Он ҷиҳатҳои гуногуни сурати маҳбубро пай дар ҳам ба ҷилва меоварад ва вобаста ба ин туғъени ҳиссу ҳаяҷони ошиқ зоҳир шудани мегирад. Дар ин қабил сурудҳо санҷатҳои тасвир ба диалог тобеъ гардида, онро ҷондор, аҷиб ва таъсирбахш мекунанд.

Дар суруди «Шоҳдухтар» ҷавоби маҳбуба ба маҳбуб ҳам аз ишораву кинояҳои духӯра иборат аст. Маҳбуб ба ҷашми маҳбуба ишора карда, ғуломи он ҷашмон гардидани худро арз мекунанд

Шоҳдухтар, шакардухтар, шоҳи духтарон,
Ҷашмакат ба ман бинму, шавум ба ту ғулом

Маҳбуба дар ҷавоб шабеҳи ҷашмонашро ном мебарад:

Ҷашмакам ҷи мебини, ери бадғумон,
Дар бозор сурма надиди² Ин ҳам мисли ҳамон²

Баъд навбат ба абрувон, руй, даст ва ғайраҳо мерасад, ки

¹ Образцы персидского народного творчества. Собрал и перевел В. А. Жуковский. СПб, 1902, стр. 34—35.

² С. Айнӣ. Дохунда. Қуллӣет, ҷ. 2, сах. 134.

махбуба дар тасвири онҳо ташбехҳои обдор меоварад ва ба ҳамин минвол ҳусни беназири ӯ таҷассум меёбад. Дар бадеҳаҳои дигар тавсиф мавқеи хос дорад. Дар ҳар банди суруд, яъне дар сухани ҳар кадоми гуфтугӯкунандагон ягон ҷиҳати ҳусни одамай васф шуда, таносуби дилпазири ин сифатҳо ва таъсири онҳо ба дилу дида тасвир меёбад.

— Чашмаки ман чашмаки ту,
Чашмаки пурчашмаки ту
Чӣ мешавад ба сӯи ман
Ғамза кӯнад, чашмаки ту
— Дасти ман, дасти ту,
Дасти наврасти ту
Чӣ мешавад ба гарданам,
Халқа шавад дасти ту
— Рӯяки маъ, муяки ту,
Муяки хушбуяки ту
Чӣ мешавад ба рӯякам,
Шада шавад муяки ту¹

Чӣ навъе ки мебинем, бадеҳа таърих ва ҷиҳатҳои хоси худро дорад. Зимнан ҳам аз ҷиҳати мавзӯ ва мазмун, ҳам аз ҷиҳати услуб ва тарзи иҷро, онро як намуди махсуси назми халқӣ шуморидан лозим мешавад.

АДАБИЁТ

Низам Нурджанов Таджикский народный театр М., 1956
Н. Х. Нурджанов Развлечения и народный театр таджиков Каратегина и Дарваза В кн «Искусство таджикского народа», Душанбе, 1965
Р. Амонов Лирикаи халқии тоҷик Душанбе, 1958
Бадеҳаҳои халқӣ Тартибдиханда Ф. Муродов Душанбе, 1968

АШҶЛА

Хусусияти жанри ва таърихи омӯхта шудани ашӯла. Агар дар районҳои марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистон намуди асосии сурудҳои лирикии халқӣ рубоӣ дар сарғаҳи Зарафшон байт бошад, дар районҳои шимолӣ ва инчунин дар маҳалҳои тоҷикинишини вилоятҳои Фарғона, Тошканд ва Қўқанди РСФСР Узбекистон сурудҳои зиёд паҳн шудаанд, ки аз ҷор мисраи кӯтоҳ тартиб ёфта, шаклан ба машҳуртарин жанри назми даҳанакии халқии рус—**частушка** ва ба **қўшукҳои** ўзбеки шабоҳат доранд.

Умуман ин хел сурудҳои оддӣ, ки бо сохт ва як қатор хусусиятҳои худ назми давраҳои қадимро ба хотир оварда, дар айни замон дар ҳамаи давраҳои минбаъдаи таърихӣ фикру ҳисси оммаро ифода карда, тадриҷан инкишоф ёфта омаданд, дар фольклори бисёр халқҳо мушоҳида мешаванд. Ма-

¹ Ҳамон асар, саҳ. 134

салан, пангунҳои мардуми Индонезия ва ё квазураҳои мардумони Скандинавия барин мамлакатҳое, ки аз ҳам хеле дур воқеъ шудаанд, аз чумлаи ҳамин хел сурудҳо мебошанд¹.

То солҳои охир ин ҷузъи муҳими назми лирикии тоҷик на танҳо омӯхта намешуд, балки ҳамчун як жанри мустақил вучуд доштани он ҳатто эътироф нагардида буд. Гарчанде ки аз «Намунаи фольклори тоҷик» (1938) сар карда, дар ҳамаи маҷмӯаҳои фольклорӣ намунаҳои ин жанр нашр мешуд, ҳеҷ яке аз тартибдиҳандагон ба фарқ доштани ин намунаҳо аз дигар намудҳои назм аҳамият надодаанд ва ишорае накардаанд. Дар як маҷмӯа онҳоро ба қисми таронаҳо, дар маҷмӯаи дуюм ба қисми сурудҳо ва дар маҷмӯаҳои сеюм ба қисми рубоӣҳо дохил менамуданд ва баъзе тадқиқотчиён онҳоро «чорбайт» ҳам номидаанд.

Сабаби ҷун жанри махсус аз мадди эътибори нашркунандагони асарҳои фольклорӣ соқит мондани ин қабил сурудҳо, пеш аз ҳама, ба дуруст ҷамъ карда нашудани фольклори вилояти Ленинобод ва тоҷикони районҳои Ўзбекистон вобастагӣ дошт. Солҳои 1961—1965 ба туфайли экспедицияи фольклорини Институти забон ва адабиёт аз он маҳалҳо намунаҳои фаровони ин сурудҳо ба даст омад.

Маълум шуд, ки ашӯлаҳо аз ҷиҳати бо ҳаёти мардуми шаҳр низ алоқаи зич доштани худ аз байту рубоӣ фарқ мекунанд ва ин ҳодиса ба мавзӯ ва мундариҷаи онҳо бетаъсир намондааст. Дар гузашта дар байни аҳолии шаҳрҳо, махсусан дар байни ҷавонон шахсоне, ки якҷанд ашӯла надонанд, кам дучор мешуданд. Ашӯлаҳоро ҳар кас, ҳар ғаҳ, ки майл пайдо мекард, мехонд. Дар маърақаҳо, гаштакҳо, сӯхбатҳои гуногун ва ҳатто дар маросими тӯӣ ашӯлаҳои расм буд. Дар рӯзҳои иди Наврӯз дар идҷойҳо — дар майдонҳои сабзу хуррам духтарону ҷавонон гурӯҳ-гурӯҳ шуда, давра гирифта, рақсу боӣ мекарданд ва одатан доира зада ашӯла мехонданд. Ашӯлаҳо аз ҷиҳати оҳанг шӯху сабук буда, барои бо савтҳои рақси иҷро кардан мувофиқтарин намуди сурудҳои халқӣ ба шумор мераванд. Рӯзҳои ид духтарон гурӯҳ-гурӯҳ ба хонаҳои наварӯсон рафта, баъди таому калом бо навбат ва ё якҷанд нафар ҳамовоз шуда, бо оҳанги рақс ашӯла хонда, арӯсро хурсанд мекарданд, ки як қисми ашӯлаҳои онҳо навбаромад буда, тозатарин ҳодисаҳои ҳаёти шаҳр ё деҳаро акс менамуданд. Аз рӯи қор, бисёр ашӯлаҳо маҳз дар вақти сайру гашти идонаи ҷавонон бадеҳатан эҷод мегардиданд.

Духтарону занони дӯзандаву бофанда дар сари қор дар вақти дар ҷое ҷамъ шуда, ба тоқӣ ё рӯймолдӯзӣ машғул шудани худ, дар сари чархи ресмонресӣ ё дӯкони бофандагӣ низ ба ашӯлагӯӣ машғул мешуданд ва ба воситаи ашӯла ба ҳамдигар дарди дил мекарданд. Ашӯлаҳои зерин эҳсосоти маҳз

¹ Ниг.: Г. Неверман. Голос Буйвола, М., 1961. стр. 12—13.

дар ҳамин хел мавридҳо тавлидшударо инъикос менамоянд.
Хоҳареро рафтори зани акааш ба дод овардааст:

Рӯмол дӯхтам гули нор,
Замин гирад рангу бор.
Хони духтардор сузад,
Акома кардас абгор.

Дар бозор нархи ресмон боло рафтааст, тезтар ресмон тай-
ёр кардан лозим аст:

Чарх гардону чарх гардон,
Чархама тезтар гардон!
Аз бозор хавар омад,
Чорек ресмон-як ман нон!

Оид ба таърихи пайдоиши ашӯла. Аз рӯи баъзе фактҳо ин-
чунин тахмин кардан мумкин аст, ки ашӯла қадимтарин наму-
ди назми даҳанакии халқи тоҷик аст. Ба ин, аввалан, ниҳоят од-
ди будани шакли ашӯла, услубан мутобиқат кардани он ба
психологияи мардумони замонҳои қадим, ки банду басти су-
рудхояшон ниҳоят одди ва сабук буд ва сониян, як суруди то-
ҷикии дар аввали асри XIII эҷодшуда, ки шаклан ба ашӯлаҳои
имрӯза хеле монандӣ дошта, дар «Таърихи Табарӣ» ва дигар
китобҳои қадима зикр ёфтааст¹, гувоҳӣ медиҳад. Он суруд ба
муносибати аз Хатлон (Кӯлоби имрӯза) ронда шудани лашка-
ри араб гуфта шуда будааст:

Аз Хатлон омадия,
Ба рӯй табоҳ омадия.
Обор боз омадия,
Хушангнизор омади!»!

Дар байни ашӯлаҳои чамъшуда нусхаҳоеро дучор мекунем,
ки ба ин суруд шабоҳат доранд:

Аз деҳи боз омадаем,
Бо сару соз омадаем.
Бо кӯртан карбосӣ,
Бо нозу роз омадаем

Яке аз фольклоршиносони машҳури рус академик Ю. М.
Соколов дар ҷастушкаҳо феврал акс ёфтани тағъирёбиҳои бо-
суръати зиндагиро ба эътибор гирифта, онҳоро кинематографи
даҳанакӣ (словесный кинематограф) номидааст. Ин суҳанонро
ба ашӯлаҳои тоҷикӣ низ нисбат додан мумкин аст.

Ба қавли А. А. Горелов маҷмӯаҳои ҷастушкаҳо «роман»-и
сареъоттағъир (зудтағъирёбанда) аст³ Вале азбаски ба ин ва

¹ Дар боран хусусиятҳои ин қабил сурудҳои аввалин И. С. Брагинский нис-
батан муфассал тавakkуф кардааст: ниг. Из истории таджикской народной поэ-
зии, стр. 254.

² Соколов Ю. М. Русский фольклор, М., 1941, стр. 407.

³ А. А. Горелов. Русская частушка в записях советского времени. В
кн «Частушки в записях советского времени». М.—Л, 1965, стр. 7.

ё он давраи таърихӣ аз ҷиҳати мазмун алоқаманд будани ашӯлаҳоро муайян намудан душвор аст, таърихи пайдоиш ва инкишофи ин жанр, сайри таърихии ашӯлаҳои машҳур, сабабҳои таҳриф ва тағйирёбии онҳоро тадқиқ намудан душвор аст. Ашӯлаҳоро аз рӯи мундариҷаашон чун дигар намудҳои лирикаӣ халқӣ ба ду қисм ҷудо кардан лозим мешавад:

1 Ашӯлаҳое, ки онд ба воқеаҳои ҳаёти пешазинкилобӣ гуфта шудаанд.

2. Ашӯлаҳое, ки дар солҳои Ҳокимияти Советӣ эҷод шуда, хусусиятҳои ҳаёти имрӯзаро акс мекунанд.

Мундариҷаи ғоявӣ ашӯлаҳо. Қисми калони ашӯлаҳои то-революционӣ дар бораи ишқ ва муносибати духтарону ҷавонон гуфта шуда, фикру ҳисси ҷавонон ва муносибати онҳоро ба ҳодисаҳои гуногуни зиндагӣ, ба падару модар, ҳешу ақраба, ёру дӯст, одамони баду нек, ба урфу одатҳои маъмул акс менамоянд.

Мавзӯи ақсарияти ашӯлаҳо ишқ аст. Агар ин гурӯҳ ашӯлаҳо мувофиқи мазмун яке аз паси дигар оварда шаванд, дар онҳо чуи дар байту рубоӣ ва ё ҷастушқаҳои русӣ «таърихи ба худ ҳоси муҳаббати бузурги инсониро бо тамоми шодию ғамаш, аз мулоқотҳои нахустин, шиносӣ, тавлиди ҳис сар карда, то ҷашни арӯсӣ ва ё фироқ мушоҳида кардан мумкин аст»¹. Бисёр ашӯлаҳо шавқу шодиро аз дидори ёр, аз хислатҳои дилчаспу суҳанони ширини ӯ, аз хусну ҷамолу лутфу меҳрубонии ӯ падида меоваранд, дар онҳо шавқу орзуи ҷавонон, майлу хоҳиш, ҳасби ҳол, азобу изтиробҳои онҳо дар шароити ҳукмронии никоҳи маҷбури ба таври васеъ тасвир ёфтааст. Мутеъ будани духтар ё писар ба ин шароит ҳисси норизӣ, эътироз, шикоят ё ғазабро ба вучуд овардааст. Ин ҳис дар ашӯлаҳо қисман ба воситаи изҳори зорию илтимоси пеши ёр, ғилаву таънаву мазаммат дар ҳаққи ӯ акс шудааст:

Баҳриоми ҷустакру
Тахтапушташ якта мӯ,
Якта мута наҷунбон,
Ошиката насузон

Рӯи хавлима ра қадид,
Мана мардумба гап қадид
Айни ваҳти ёшиманда,
Сари мана ҳам қадид.

Дар ашӯлаҳо ба фоҷиаҳои гуногуни ҳоси ҳаёти ҷавонону духтарон ишораҳо меравад, ки дар натиҷаи қорӣ будани никоҳи маҷбури ба амал меомадаанд. Як ашӯла ба ҷои бад, ашӯлаи дигар ба шаҳси маъюб, ашӯлаи сеюм ба шавҳари пир, ашӯлаи чорум ба бангӣ, ашӯлаҳои дигар умуман ба шавҳари номуносиб дода шудани духтарро қайд мекунанд. Оҳанги гуфтор дар ин ашӯлаҳо раҳмгинона ва таассуфангез буда, ҳисси дили ашҳосеро падида меоварад, ки аз ин гуна тартиботи ҷамъияти

¹ Русское народное поэтическое творчество, Т. II, кн 2, М.—Л., 1956, стр 93

дили шикаста ва хоџири озурдае доштанд: «...Ҳайфаки Шаро-
фатхон, чои гандаба ғалтид». «Ҳаифи чони Хурматхон, бо
бангӣ—Тоҳир хона кард».

Чӯи навба об омаџ,
Шаҳрихонба тӯи омаџ.
Туякашон хараќи,
Шуякашон пираќи.

Дар як қатор ашӯлаҳо маҷбури ва машаққатангез будани
никоҳ, аз тарафи падару модар зӯран ба шавҳар дода шудани
духтарон бо оҳанги пурэътироз аз забони худи онҳо баён ме-
ёбад:

Дадум як сум пул додан
«Саќиҷ гиру хон» гуфтанд.
Мана базурӣ дода,
«Азобата каш» гуфтанд

Додо, дадоғи кунед,
Ҳарғичоба натиед.
Ҳарғичоба додана
Алангаба сар диҳед!

Зимнан духтарон аз азоби худ дар хонаи шавҳарони но-
муносиб шикаџат мекунанд: «Муносибам ёр нашуд, Дилу чи-
гарам хун шуд».

Инак, дар ашӯлаҳо низ чун дар частушкаҳои гоинќилобии
рус «Ҷоҷаҳои муҳаббате ошқор мешавад, ки ҳукми хешу ақ-
рабо ва нобаробарии модди пахшу маҷақ карда буд»¹... Дар
ашӯлаҳо низ ҷавононе амал мекунанд, ки ҳам муҳаббате дар
дил мепарваранд ва ҳам аз асорати зиндағӣ ба хашм омада-
анд ва ё мутеи тартиботи ҷорӣ шуда, ба тақдири худ тан до-
даанд.

Яке аз урфу одатҳои, ки беҳуқуқи ва гуломии занҳоро мус-
тақкам мекард, серзани буд, ки ин мавзӯ дар ашӯлаҳо нисба-
т ба байту рубоӣ васеътар тасвир шудааст. Сабаби дар бай-
ту рубоӣ маҳдуд будани инъикоси ин ҳодиса аз суҳанони зер-
ини А. Н. Қисляков равшан мешавад: «Дар байни тоҷикони
куҳсор якзани бештар расм шудааст. Ин ҷо моро набояд ҷу-
ни масъала ҳайрон кунанд, ки гӯё серзани имтиёзи мамла-
катҳои шарқ аст. Ба он фақат одамони доро имконият доранд
ва серзани асосан дар оилаҳои бой ва амалдорон мушоҳида
мегардад»².

Серзани дар маҳалҳои пахншудаи ашӯлаҳо—шаҳрҳо ва де-
хоти районҳои шимолӣ нисбатан бештар одат шуда буд ва
маъз ба ин сабаб мавзӯи як қисми алоҳидаи ашӯлаҳои халқӣ
қарор гирифтааст. Дар ашӯлаҳо ҷиҳатҳои гуногуни ин ҳоди-
са акс меёбад. Бисёр занҳо, ки ба сарашон омадани ин бад-
бахти яқин буд, бо хавотирию изтироб рӯз мегузарониданд.

¹ А. Л. Горелов. Русская частушка в записях советского времени, стр. 7

² Н. А. Кисляков. Следы первобытного коммунизма у горных таджиков Вахио-боло. М.—Л., 1935, стр. 124.